

TORE NORDENSTAM

ETIK OCH PRAKTISK KUNSKAP

INNEHÅLL

Förord	3
Några inledande betraktelser	4
Finns det experter på moral?	9
Konventionell moral och kritisk etik	28
Etik och praktisk kunskap	35
Det deduktiva idealet	48
Konsekvensetikens remarkabla töjbarhet	61
Kant och utilitaristerna	64
Från ”är” till ”bör”?	78
Förståelse och förändring	93
Expertens engagemang	104
Två oförenliga traditioner	109
Avskräckningens moral	123
Om texterna	138
Om bilden på framsidan	139

FÖRORD

Man tänker sig ibland att etiken är som en pyramid. Pyramidens breda bas består av alla våra moralutsagor om individer och deras egenskaper och handlingar. Toppen består av en överordnad norm i stil med utilitarismens grundprincip eller Kants kategoriska imperativ. En kritisk diskussion av pyramidmodellen för etik är det första ledmotivet i boken *Etik och praktisk kunskap*.

Det andra ledmotivet är att skissera ett alternativ till pyramidmodellen. Mitt förslag är att etiken är som ett isberg. Den formulerade etiken är bara toppen på allt det som ligger under vattenytan – all vår praktiska kunskap.

Experter spelar en central roll på de flesta av livets områden. Det finns numera mängder av experter också på etikens många delområden. Men vad innebär det egentligen att vara expert på etik? Det är det tredje ledmotivet i boken.

Som en antydning om vart det baskar hän väljer jag ett citat från den österrikiske filosofen och samhällsvetaren Otto Neurath:

”Som sjöfarare är vi som på öppet hav måste bygga om sitt skepp utan att någonsin kunna ta det isär i en docka och sätta det samman igen utifrån de bästa beståndsdelarna.”

Bergen, mars 2011.

Tore Nordenstam

www.torenordenstam.se

NÅGRA INLEDANDE BETRÄKTELSE

Etik och moral

När jag en gång blev ombedd att skriva en kort artikel om moral för ett nytt uppslagsverk, började jag så här:

Moral i vid mening är en beteckning för alla föreställningar om vad som är riktigt och fel, värdefullt och förkastligt i det sociala livet. Alla mänskliga egenskaper och handlingar och alla samhällsförhållanden kan alltså bedömas från moralisk synpunkt. Det moraliska området kan indelas i olika delområden, t.ex. sexualmoral, affärsmoral, kristen moral, sovjetisk moral.

Det kan kanske duga som en kort påminnelse om vad som ligger i begreppet moral. Som alltid när det gäller komplexa begrepp måste en sådan allmän karakteristik fyllas ut med många exempel och kommentarer. Det kommer en del sådant i de följande kapitlen.

Ordet 'etik' står ofta för det samma som 'moral'. Socialistisk moral är det samma som socialistisk etik, för att ta ett exempel. 'Etik' används också som ett namn på läran om moral. Filosofisk etik är det samma som moralfilosofi. Uttrycket 'etik och moral' används ofta utan man gör någon åtskillnad mellan etik och moral. Uttrycket har en

förstärkande funktion, men i de flesta sammanhang är det nog så att det hade räckt med ett av orden.

Moral och omoral

Ibland inskränks moralens område till att gälla privata förhållanden. En sådan privatisering av moralen fanns redan i antiken. De filosofiska riktningarna epikurism och stoicism koncentrerade sig på individens välgång och lycka.

Ofta används moralbegreppet på ett ändå mera inskränkt vis – moral och omoral har först och främst med sexuella förhållanden att göra. Det inskränkta moralbegreppet kan bland annat användas för att avfärda moraliska bedömningar av ekonomiska och politiska förhållanden som ovidkommande.

Dubbelmoral

När en person eller en grupp har två uppsättningar av moralföreställningar (normer, värderingar, mönsterexempel) som täcker samma verklighetsområde och som inte är förenliga med varandra, har man med dubbelmoral att göra. De moralföreställningar som kommer till uttryck i det som vi faktiskt gör är inte alltid förenliga med det som vi säger till andra och tänker för oss själva. Man måste skilja mellan moralen som ideologi och den praktiserade moralen.

En vanlig variant av dubbelmoral bygger på skillnaden mellan det offentliga och det privata. Det finns saker och ting som kan vara rätt och bra i privata sammanhang men inte i offentlighetens ljus. Då handlar det inte om dubbelmoral utan om hänsynstagande till situationen. Men det finns också fall där vi anser att det skulle vara fel att bedöma det privata på annat sätt än det offentliga. Då använder vi gärna ordet 'dubbelmoral' för att uttrycka vårt klander. Pacifister kan till exempel betrakta det som en form av

dubbelmoral när kristendomens femte bud – ”Du skall inte dräpa” – begränsas till privatsfären. Vetenskapsutövare och andra experter som är beredda att göra saker i sin yrkesroll som de annars skulle ta avstånd från har likaså en form av dubbelmoral.

En vanlig form av dubbelmoral bygger på föreställningar om skillnader mellan det manliga och det kvinnliga. När samma prestationer utförda av män och av kvinnor bedöms olika, kallas det för dubbelmoral under förutsättning av att man bedömer diskrimineringen som oberättigad. Kampen för kvinnofrigörelse vänder sig inte minst mot den existerande dubbelmoralen på arbetsmarknaden och det sexuella området.

Riktiga handlingar och moralisk omdömesförmåga

För att kunna utföra en handling av ett bestämt slag måste vi ha förvärvat vissa färdigheter. Det gäller både för praktiska göromål som att laga skor och att steka pannkakor och för teoretiska göromål som att kritisera teorier eller att utarbeta strategier.

Om man ser på den filosofiska och vetenskapliga litteraturen om moral i ljuset av distinktionen mellan handling och kompetens, så framträder en väsentlig skillnad mellan äldre och nyare sätt att behandla moralen. I den nyare moralfilosofin, från slutet av 1700-talet till våra dagar, har man nedlagt mycket arbete på att finna regler som kan användas för att skilja mellan riktiga och oriktiga handlingar. Kants kategoriska imperativ är ett försök att formulera en överordnad regel för riktiga handlingar: ”Du skall handla så att du kan vilja att din handlingsprincip också blir använd av alla andra som är i samma slags situation.” Den utilitaristiska lycko- eller nyttoprincipen är ett annat exempel på samma sak: ”Du skall försöka att maximera lyckan för så många som möjligt.” I den utilitaristiska traditionen är utgångspunkten situationer där en individ kan välja mellan olika handlingsalternativ. Individens problem är att avgöra vilket handlingsalternativ som är det riktiga för honom eller henne. Det gör han eller hon genom att beräkna värdet av följderna av de olika alternativen, för att sedan välja det alternativ som sannolikt leder till de bästa konsekvenserna för alla berörda parter. Kant föreslår en helt annan metod för att

hantera sådana problem: gör tankeexperimentet att alla andra kommer att handla på samma sätt – kan du utan att hamna i självmotsägelser vilja det? (Mer om detta i kapitlet *Kant och utilitaristerna*.)

Moral uppfattas numera ofta som en uppsättning normer och värden. Etiken ses gärna som en lära om handlingars riktighet och konsekvensers värde. Det perspektivet på moral spridde sig på 1800-talet från filosofin till samhällsvetenskaperna och är en del av fundamentet för mycket av det som i våra dagar görs på sådana områden som nationalekonomi, företagsekonomi och sociologi.

De förutsättningar som individen måste ha för att kunna välja riktigt behandlas styvmoderligt i den utilitaristiska traditionen. Det är däremot ett centralt ämne i äldre moralfilosofi, från Platon och Aristoteles på 300-talet f. Kr. till Hume på 1700-talet. Det grundläggande antagandet i det perspektivet på moral är att riktiga handlingar förutsätter kompetenta aktörer. Ofta framställs de villkor som aktören måste uppfylla för att kunna handla riktigt som en analys av de karaktärsegenskaper ("dygder") som är nödvändiga för kompetent moraliskt handlande. Aristoteles betonar att moralisk omdömesförmåga är något som måste förvärfvas, till att börja med genom att man handlar under de mera erfarnas ledning, därefter genom egen handling och reflexion. Teoretisk kunskap om moralregler kan aldrig ersätta den praktiska klokhet som bara kan förvärfvas genom reflekterat handlande.

Kompetens på moralens område innebär mycket mera än kunskaper om regelsystem och värdeskalor. Moralisk omdömesförmåga kräver en människosyn och en samhällssyn som är utprövad i ens egna erfarenheter och en förmåga att anpassa sina egna reaktioner till de föreliggande situationerna på ett adekvat sätt, något som bara kan läras genom egen erfarenhet.

LITTERATURHÄNVISNINGAR

Litteraturen om etik är stor.

Till att börja med vill jag rekommendera tre böcker:

– Först en klar översikt över den västerländska filosofins historia inklusive de stora moralfilosoferna från Sokrates, Platon och Aristoteles till vår egen tid: Gunnar Skirbekk och Nils Gilje, *Filosofins historia*, Göteborg 1995. – På originalspråket nynorska är den nyaste versionen från 2007: Gunnar Skirbekk og Nils Gilje i samarbeid med Anne Granberg, Cathrine Holst og Rasmus Slaattelid, *Filosofihistorie. Innføring i europeisk filosofihistorie med særleg vekt på vitenskapshistorie og politisk filosofi*.

– Därefter en stor handbok: P. Singer, red., *A Companion to Ethics*, Oxford 1991, paperback 1993 och senare upplagor.

– Och så den moralfilosofiska klassikern framför alla andra – fortfarande mycket läsvärd: Aristoteles, *Den nikomachiska etiken*, Göteborg 1988, 1993, 2004.

Artikeln om moral som nämns i början av *Några inledande betraktelser* finns i *Pax Leksikon* (Oslo 1980). Både det norska originalet och en dansk översättning finns på internet, bland annat här: <http://www.torenordenstam.se/moral/moral.pdf>

FINNS DET EXPERTER PÅ MORAL?

Om poker och andra spel

Det är inte så att allt är tillåtet i poker. Man får inte störa motspelarna med högljutt pratande, till exempel, för att inte tala om regelrätt fusk. En god pokerspelare avstår från sådant, men för övrigt uppträder han eller hon på sätt som bryter mot mycket av det som vi är vana vid i vardagslivet. Den framgångsrika pokerspelaren behärskar till exempel konsten att bluffa sina motspelare. Så är det i det spelet som kallas ”poker”. Hur är det i det spelet som kallas ”att göra affärer”?

När frågan ställs på det viset, kan det vara närliggande att svara som en amerikansk skribent gjorde för några år sedan: affärslivet är i likhet med poker ett hasardspel, men på båda områdena är det spelarnas duglighet som är det avgörande i det långa loppet. ”I båda spelen är det så att den avgörande segern beror på grundliga kunskaper om reglerna, psykologisk förståelse av de andra spelarna, en fräck fasad, en ansenlig mängd självdisciplin och en förmåga att raskt och effektivt kunna utnyttja de möjligheter som råkar dyka upp.”

Citatet är från en artikel med titeln ”Is Business Bluffing Ethical?”, som publicerades en av de ledande tidskrifterna på det ekonomiska området, *Harvard Business Review*, 1968. Författaren heter Albert Z. Carr, som gav ut en bok med titeln *Business as a Game* samma år. Artikeln finns i lätt förändrad form med i boken i ett kapitel som heter ”The

Ethics of Bluffing in Business”. Boken vänder sig enligt författaren själv först och främst till studenter och andra yngre människor som är intresserade av en karriär på affärslivets område.

Carrs budskap till de förhoppningsfulla unga ekonomerna var att affärslivet har sin egen moral som på intet vis sammanfaller med privatlivets etik. I det privata är det en grundläggande regel att man skall hålla sig på sanningens väg. I affärernas värld är det inte så. För att kunna lyckas i affärslivet måste man skilja skarpt mellan vardagslivets etik och de speciella regler som gäller i det ekonomiska livet. Förmågan att ljuga och bluffa är helt enkelt ett villkor för att kunna överleva på det området. Carr illustrerar sin tes med några exempel.

Ett av exemplen handlar om affärsmannen Tom som äter lunch tillsammans med en kund. Kunden frågar om han skulle kunna tänka sig att stödja en viss politikers valkampanj med 100 dollar. Affärsmannen måste tänka sig om ett tag innan han svarar ja. Politikern tillhör nämligen inte det partiet som Tom själv sympatiserar med. Men han svarar ja med tanke på möjligheterna att få till stånd ett bra kontrakt både nu och vid senare tillfällen. När Tom samtalar med sin hustru om dagens händelser, kommer hon med följande kommentar: ”Tom, det är något som är fel i affärslivet när man blir tvungen att välja mellan familjens existensgrundlag och sina plikter mot sig själv på det viset.” Carrs kommentar är att Tom och hans fru ser på episoden på två olika sätt. Hustrun bedömer situationen i ljuset av privatlivets etiska regler, mannen betraktar den som affärsman, som en fråga om spelstrategi.

Våra etiska erfarenheter från vardagslivet måste sättas i parentes om vi vill delta i det ekonomiska livet – det är Carrs budskap.

Några andra exempel som nämns i Carrs text är Ralph Naders kritik av bilindustrins bristande intresse för bilisternas liv och säkerhet i boken *Unsafe at Any Speed* (utgångspunkten var de allvarliga defekterna i bilmodellen Chevrolet Corvair; några år senare inskräptes allvaret i Naders kritik av Ford Pinto-affären); politikern Moynihans

kritik av försäkringsbolagens systematiska användning av felaktig statistik för att ta ut alltför höga premier av försäkringstagarna; kritik från politiskt håll av matindustrins tendens att sprida varorna i vilseledande förpackningar. Carr bedömer de fallen på samma sätt som de berörda bolagen gjorde det den gången – så länge som man håller sig inom lagens gränser, är allt tillåtet. Om strängare lagar gör det nödvändigt att ändra på tillvägagångssätten, så gör man det. För övrigt är det bolagens uppgift att utnyttja marknaden så effektivt som möjligt.

Carrs exempel är hämtade från U.S.A. på 1960-talet. Ekonomiprofessorn Andreas Falkenberg har invänt att 1968 ligger långt tillbaka i tiden, att många i dag inte godtar påståendet att allt är tillåtet så länge som man efterlever lagens bokstav och att de flesta affärsmän opererar på ett område där ”alla känner alla” och där det följaktligen är viktigt att bevara sitt goda rykte. Den sista poängen är för övrigt helt i överensstämmelse med Carrs rekommendationer. Men frågan är om inte de hållningar som Carr beskriver lever i bästa välmåga också i dag, både i U.S.A. och i Skandinavien och alla andra delar av världen.

Etisk konventionalism

Carrs synpunkter är ett klart exempel på ett inte ovanligt perspektiv på etiska förhållanden: håll dig inom lagens ramar, bryt inte med traditionerna på ditt verksamhetsområde och gör för övrigt det som tjänar dina egna intressen bäst! Vi kan kalla det *etisk konventionalism*.

Etisk konventionalism kan kritiseras på flera sätt.

(1) Etisk konventionalism leder till dubbelmoral. Tom och alla andra i liknande situationer förutsätts ha en moral på arbetstid och en annan på fritiden. Efter arbetsdagens slut får Tom gärna kritisera sitt eget uppträdande tidigare på dagen, men enligt

konventionalismen skall de olika rollerna hållas åtskilda. På samma sätt kan man argumentera för att det är riktigt för en domare att följa landets lagar när han är i tjänst (tänk till exempel på rasdiskriminerande lagar i Nazityskland eller apartheidtidens Sydafrika). Och när han inte utövar sitt yrke, kan han efter bästa förmåga bidra till att försöka förändra de inhumana lagar som han själv praktiserar på dagtid. Och så vidare. Mot den sortens personlighetssplittrande hållningar kan det anföras att det finns ett bättre alternativ. Det är inte nödvändigtvis så att yrkeslivet kräver en helt annan etik. Toms agerande kan och bör diskuteras från samma utgångspunkter som allt annat beteende.

Som alternativ till Carrs uppfattning kan vi då formulera följande tes:

Näringslivets etik är inte ett moraliskt reservat med sina egna normer utan en tillämpning av normala etiska synpunkter och erfarenheter på ett speciellt område.

(2) De etiska konventionerna räcker inte alltid till. De svåraste etiska frågorna uppstår i situationer där olika hänsyn drar åt olika håll. Lojalitetskonflikter i yrkeslivet är ett bra exempel. Tänk på det dilemma som ingenjören på Ford hamnade i när inga av hans chefer ville lyssna på hans varningar angående Pintomodellens bristande säkerhet! Eller tänk på de motstridande hänsyn som ledde till Toms dilemma i exemplet ovanför!

När konventionerna inte räcker till, griper man gärna till etiska teorier i hopp om att de skall kunna bidra till att ordna upp i den etiska röran. Det är ett diskutabelt grepp som vi skall återkomma till senare.

(3) Den tekniska utvecklingen – och andra förändringar – leder ibland till att vi hamnar i nya situationer där de gamla reglerna inte kan visa vägen tydligt nog. Nya konventioner behövs ibland för att hantera de etiska problem som utvecklingen medför. Hur skall man gå fram då? Om det säger Carr ingenting.

Medicinsk teknologi är ett sådant problemområde. När man började använda respiratorer på 1960-talet, blev det möjligt att hålla patienter som eljest skulle ha dött i livet i veckor, månader och år. I några av fallen visade patienterna inte några som helst tecken på medvetet liv, men de elementära biologiska funktionerna upprätthölls med hjälp av de nya apparaterna. Föräldrarna till Karen Quinlan – ett av de mest omskrivna fallen den gången – önskade få dottern fränkopplad från hjärta-lung-maskinen. Men läkarna på det berörda sjukhuset ansåg att det skulle strida mot ett av den medicinska etikens grundläggande påbud – det är läkarens uppgift att bidra till att upprätthålla liv, en läkare får aldrig medverka till att ta liv.

Fallet Quinlan och andra historier av samma slag ledde raskt till en omfattande diskussion om den traditionella synen på liv och död och till analyser av skillnaden mellan att ta ett liv och att avstå från en konstlad förlängning av ett rent vegeterande tillstånd utan några av de kännetecken som vi brukar räkna som minimikrav när det gäller livskvalitet. Resultatet av diskussionerna blev tämligen drastiskt – en ny definition av vad det innebär att vara död (begreppet 'hjärndöd').

Exempel från ett helt annat område är uppfinningar som internet och CD-skivor, som har fört till nya problem på det upphovsrättsliga fältet. I vilken utsträckning skall elektroniska utgåvor av texter, till exempel, räknas som publikationer som faller in under de etablerade copyright-bestämmelserna? Det uppstod ett akut behov av nya konventioner för att hantera de nya problemfallen.

(4) Mot den varianten av etisk konventionalism som Carr försvarar kan det riktas ytterligare en invändning: näringslivet är inte ett spel. Han pekar på några likheter mellan det som sker i ett spel som poker och det som sker i näringslivet. Men han säger inte något om skillnaderna mellan spel och fastighetsaffärer, till exempel. Om jag skulle ge mig in på pokerspelande, så måste jag räkna med att bli lurad av mera erfarna spelare. Men om jag sätter igång med ett av mitt livs största investeringar i form av inköp av ett hus, så godtar jag inte att säljaren och mäklaren betar sig som pokerspelare. Jag väntar

mig att både säljare och mäklare uppträder ärligt, så att jag får upplysningar om eventuella dolda fel och så vidare. Det kan kanske vara klargörande att peka på likheter mellan existerande praxisar på det ekonomiska området och spel av olika slag, men det är antagligen mera klargörande att få tag i skillnaderna.

(5) Den femte och sista poängen gäller konventionalismens påstående att allt som inte är uttryckligen förbjudet enligt de lagar och förordningar som gäller i det land som man vistas i är moraliskt acceptabelt. Det är uppenbart inte ett hållbart påstående. Rättssystemet måste vara i någorlunda samklang med den allmänt utbredda moralen. Annars blir inte lagarna respekterade. Men av det följer det inte att alla lagar är moraliskt acceptabla. Tänk till exempel på skatteregler som uppfattas som orättvisa eller diskriminerande lagar som strider mot grundläggande människorättigheter! Sådana lagar bryter man gärna om det inte är alltför riskabelt. Ibland kan det till och med vara en moralisk plikt att bryta mot en existerande lag (civil olydnad). Området för det juridiskt rätta sammanfaller bara delvis med området för det moraliskt rätta. Stora delar av livet är lyckligtvis inte ingärdade av lagbestämmelser. Men det betyder inte att allt är moraliskt tillåtet om det inte är fel juridiskt sett. Sexuallivet i länder som Sverige och Norge är inte underkastat myndigheternas censur för vuxnas del, men det innebär inte att de vanliga etiska principerna om hänsyn och omsorg är satta ur spel. Det moraliska och det rättsliga överlappar, men alla lagbestämmelser måste tåla etisk granskning. Konventionalismen sätter vagnen framför hästen när den hävdar att moralen bestäms av juridiken.

Riktiga handlingar och etisk klokhed

Moralfilosofins traditionella uppgift är att frambringa en översikt över hela det moraliska området. Det är ingen liten uppgift i betraktande av att praktiskt taget allt mänskligt görande och låtande har en moralisk sida. Hur skall man gå till väga om man vill nå ett så ambitiöst mål?

En vanlig strategi bygger på antagandet att moralen kan ses som en pyramid. Pyramidens bas består av utsagor om våra handlingar och deras följder. Handlingarna hör hemma i bestämda handlingstraditioner eller praxisar. Man föreställer sig gärna att handlingar och praxisar styrs av regler av olika slag – till exempel tumregler, strategiska riktlinjer, etikettens konventioner, juridiska bestämmelser och etiska normer. En av standardprocedurerna på det moralfilosofiska området är att visa att utsagor om enskilda handlingar kan härledas från allmänna normer. En utsaga som ”Du lovade att göra det, och då skall du göra det!” kan härledas från normen ”Ingångna kontrakt, avtal och löften skall hållas.” Därefter försöker man att visa att mängden av allmänna normer kan härledas från en enda grundläggande norm (eller eventuellt några få grundläggande normer). Det är den strategin som man finner i de moralfilosofiska traditioner som har dominerat fältet de sista två hundra åren: utilitarismen och den kantianska traditionen. Båda traditionerna härstammar från slutet på 1700-talet, med den engelske juristen Jeremy Bentham som utilitarismens viktigaste grundläggare och den tyske filosofen Immanuel Kant som startpunkten på den tradition som är uppkallad efter honom.

Den utilitaristiska grundprincipen kan i all korthet formuleras så:

Handla alltid så att du bidrar till maximera mängden av lycka här i världen!

Kants grundläggande princip är ganska komplex, men som en antydning om vad det handlar om kan vi välja följande formulering:

Handla alltid så att du utan att inveckla dig i självmotsägelser kan vilja att alla andra som är samma slags situation som du själv är i nu handlar på samma vis!

Alla skall alltså behandlas lika, inklusive den handlande själv.

Gemensamt för de två traditionerna är förslaget att enskilda utsagor kan härledas från allmänna normer, som i sin tur kan härledas från en grundnorm. Men hur är det med den mest grundläggande normen? Finns det någon möjlighet att stödja den? Om man anser

sig ha funnit stöd för en grundläggande norm, så visar det väl bara att normen inte var så grundläggande som man trodde? Så argumenteras det ibland i moralfilosofin och på alla andra områden där man har med normer och värden att göra. När det gäller de mest fundamentala normerna, är det enda man kan göra att välja mellan att godta dem eller att förkasta dem. Valet kan inte vara annat än irrationellt eftersom det är omöjligt att stödja verkligt basala normer med hänvisning till andra normer. Den positionen kallas ibland för *decisionism*. Till decisionismens mest kända försvarare hörde sociologen Max Weber i början av 1900-talet och vetenskapsfilosofen Karl Popper omkring mitten av 1900-talet.

Men situationen är kanske inte så hopplös som den kan verka i förstone. Tesen att moralen med nödvändighet vilar på en irrationell grund bygger på en förvrängd bild av vad moral är. Exemplet om makt och den moraliska erfarenhetens roll kommer inte till sin rätt i den bilden som vi nu skall försöka ersätta med ett mera realistiskt porträtt av moralen.

När man talar om grundläggande normer eller värdeaxiom eller dylikt, brukar det ligga ett speciellt antagande någonstans i bakgrunden. Man förutsätter att moralen, rätten och andra normsystem är uppbyggda på samma vis som axiomatiska system i matematiken (typexempel Euklides geometri). Från de mest grundläggande utsagorna – axiomen – kan man då härleda de mindre grundläggande utsagorna – det som i matematiska sammanhang kallas för teorem – och konkreta tillämpningar i enskilda situationer. Men det är inte en realistisk bild av hur juridisk och etisk argumentation faktiskt försiggår. Det krävs något mer än den formella förmågan att kunna genomföra deduktioner för att kunna handskas med komplicerade moraliska och juridiska frågor. Det som behövs kan kallas livsvisdom, praktisk klokhet eller etisk kompetens, för moralens del, och för lagsystemets del dessutom den juridiska kompetens som består av att man behärskar de regler, exempel och praxisar som tillsammans utgör rättssystemet i fråga. Det kan till exempel vara alla lagar och bestämmelser som tillsammans utgör den svenska skattelagstiftningen, inklusive kunskaper om hur reglerna faktiskt har praktiserats av skattemyndigheterna och rättsapparaten i landet.

Det som inte kommer fram i ett ensidigt normperspektiv på sådana områden som rätt och moral är att det finns en nödvändig förbindelse mellan normer (regler), exempel och upparbetad kompetens. Det är inte nog att känna till reglerna. Man måste också kunna använda dem på försvarligt vis. Regler lär man sig normalt med hjälp av exempel, och några regler kan bara läras med hjälp av exempel. Det gäller till exempel för vår användning av etiska och estetiska begrepp. Tänk på uttryck som *rock-and-roll* och *symfoni*! Några musikstycken är paradexempel på vad en symfoni är, till exempel ett antal kompositioner av Mozart, Beethoven och Brahms. För att ny musik skall kunna kallas symfonisk bör den likna de etablerade mönsterfallen tillräckligt mycket. Om någon kallar ABBA-låtarna för symfonier är det antagligen för att göra en speciell poäng i ett speciellt sammanhang.

Regelförståelse och exempelförståelse kännetecknas av en cirkelstruktur som påminner om förhållandet mellan delförståelse och helhetsförståelse när det gäller texter. Vi förstår delarna av en längre text (en roman till exempel) i ljuset av den helhet som växer fram när vi läser texten, och förståelsen av delarna ändras efterhand i ljuset av den framväxande helheten. Processen kallas ofta för den hermeneutiska cirkeln, men den är inte den enda av det slaget.

För att illustrera regel- och exempelförståelsens cirkel kan vi tänka på vad det innebär att vara frikostig, till exempel. Ordet frikostighet och motsvarande uttryck på andra språk är positivt laddat, men uppfattningarna om vad frikostighet innebär och var gränserna går mellan frikostighet, slösaktighet och snålhet varierar från kultur till kultur. Det enda sättet att få god förståelse av vad som ligger i begreppet frikostighet i ett visst samhälle är att gå igenom ett antal exempel och motexempel.

Man kan (som Aristoteles gjorde på sin tid) peka på några faktorer som man bör ta hänsyn till när man vill utöva frikostighet och andra dygder. Motivet bör vara gott, man bör ge tillräckligt mycket till de riktiga personerna på de riktiga tidpunkterna och liknande mycket allmänt formulerade villkor. För den som ännu inte vet vad frikostighet

är är detta tämligen intetsägande. De allmänna kraven får en konkret mening när de tillämpas i aktuella situationer. Det är det som sker i allt etiskt lärande.

Genom inövning i olika verksamheter får vi den kompetens som erfordras för att kunna handla självständigt på det område som det gäller. För att kunna handla på egen hand måste man ha skaffat sig de kunskaper och erfarenheter som krävs. När man talar om kunskap, tänker man ofta på ett speciellt slags kunskap – den kunskapen som existerar i form av språkliga utsagor, formler och diagram. Att kunna något om fysik kan till exempel innebära att man känner till Arkimedes lag. Vi kan kalla detta *formulerad kunskap*. I litteraturen om kunskapsformer finner man också uttrycken 'teoretisk kunskap' och 'påståendekunskap' som beteckningar på den sortens kunskap. Men det finns mycket annat som också faller in under begreppet kunskap. Mycket av det som vi kallar för kunskap existerar som *praktisk kunskap* i form av förtrogenhet och färdigheter. Mina kunskaper om musik består först och främst av mina egna erfarenheter som gör att jag känner igen kompositörer och genrer och utövare och melodier och så vidare. Jag har en begränsad förtrogenhet med några delar av det enorma område som kallas musik. Mina kunskaper om matlagning består på motsvarande vis först och främst av ett antal färdigheter som jag har förvärvat under årens lopp. Ibland används uttrycket 'know-how' som en beteckning på den sortens kunskap. De senaste åren har det också varit populärt att referera till den praktiska kunskapen som 'tyst kunskap'.

Mycket av det vi kan består av färdigheter och förtrogenhet, till exempel de språkkunskaper som vi har när vi har lärt oss vårt modersmål. Att artikulera de regler som ingår i vår språkliga kompetens är en uppgift för språkforskare. När det gäller andra aspekter på det som vi lär oss när vi växer upp i en bestämd kultur, finns det andra specialister som tar hand om uppgiften att formulera och systematisera det som redan finns där i form av praktisk kunskap, till exempel sociologer, socialantropologer, etnologer, musikforskare och andra kultur- och samhällsforskare.

Som på de flesta andra områden är lejonparten av våra regler om vad som är moraliskt och omoraliskt inte uttryckligen formulerade som språkliga utsagor. Moralen finns mer

eller mindre uttalat i våra handlingar och hållningar, i vår förtrogenhet och i våra färdigheter. Vi vet ofta vad som är rätt och fel utan att kunna uttrycka det klart. Att ha de praktiska och teoretiska kunskaper som behövs för att kunna handla riktigt och för att bedöma andras uppträdande som acceptabelt eller oacceptabelt är att ha förvärvat den kompetens som kan kallas etisk klokhet.

I ljuset av detta kan vi ersätta pyramidmodellen för etiken med en annan bild – etiken är som ett isberg. Den formulerade delen av etiken är den lilla delen av etiken som vi ser ovanför vattnet. Det mesta av etiken ligger under vattenytan i form av praktisk kunskap.

Till skillnad från juridisk kompetens och alla andra specialistkompetenser är etisk kompetens något som alla vuxna människor normalt förutsätts ha. Ett mycket allmänt svar på frågan om vad etisk kompetens innebär kunde vara detta: att vara etiskt kompetent innebär att man har de erfarenheter och färdigheter och teoretiska kunskaper som behövs för att kunna strukturera och hantera de situationer som man hamnar i på ett fruktbart sätt. Det är ett mycket generellt och vagt svar på frågan om vad etisk klokhet är. För att få mera kött på benen skall vi nu se på en diskussion om etisk expertis som utspann sig för några år sedan.

Om etisk expertis

Om bilen inte fungerar, vänder vi oss till experterna på det området. Kriteriet på att de verkligen är experter är att de på ett effektivt vis får bilen att fungera som den skall. Om min kropp inte fungerar som den skall, vänder jag mig till andra experter, läkare, sjukgymnaster, tränare och så vidare. Om de får mig att bli bättre, tolkar jag det som ett tecken på att de kan sitt jobb. Men vad skulle kriteriet vara på att någon verkligen är expert på det etiska området?

Vi kan börja med skillnaden mellan empiriska utsagor och normativa eller värderande utsagor. Empiriska utsagor är påståenden som kan bekräftas eller avkräftas med

hänvisning till fakta. Påstår någon att korruptionen i Sverige har ökat kraftigt de sista åren, så är det något som borde kunna avgöras genom undersökningar av hur det har varit och hur det är nu. Men först måste påståendet preciseras. Var går gränsen mellan godtagbara gåvor och tjänster, på den ena sidan, och det förkastliga beteende som vi kallar korruption, på den andra sidan? Och vad ligger i uttrycken 'ökat kraftigt' och 'de sista åren'?

Normativa och värderande utsagor handlar inte om hur det är eller har varit utan om hur det borde vara. Man kan bestämma sig för att gränsen för acceptabla gåvor i en viss sektor av näringslivet skall vara 1000 kronor, till exempel, men varför just det beloppet? När det gäller normativa och värderande utsagor måste man argumentera på andra sätt än på det empiriska området. Utilitarister, kantianer, aristoteliker och andra traditionella moralteoretiker rekommenderar olika tillvägagångssätt, men bidragen till vår 2 500 år gamla moralfilosofitradition har inte fört till någon allmän enighet om det rätta sättet att hantera etiska frågor. Och det har lett till en viss skepsis angående möjligheterna att uppnå konsensus på etikens område.

En av de första som formulerade den skepsisen på ett slående vis var Axel Hägerström. I sin installationsföreläsning vid universitetet i Uppsala framlade han tesen att det inte kan finnas en vetenskap *i* moral. Vetenskapen kan bara handla *om* moral. De existerande moralföreställningarna och praxisarna kan undersökas med empiriska metoder i sociologi och andra samhällsvetenskapliga ämnen. Men etiken kan aldrig bli en vetenskap eftersom den inte handlar om fakta utan om "ett subjektivt tänkande, ett känslö- eller intressetänkande". Om man i tillägg till detta sätter likhetstecken mellan det vetenskapliga och det rationella, så får man resultatet att etiken faller utanför det rationellas område. Etiken är till sitt väsen irrationell.

Moralfilosofer och empiriska forskare måste därför begränsa sig till att beskriva och analysera etiken som den är. Den traditionella uppgiften att bidra till att utveckla den normativa etiken faller bort. Den engelske filosofen C.D. Broad (som för övrigt hade goda kontakter med filosoferna i Uppsala och själv kunde svenska) uttryckte det så här:

”Det ingår inte i moralfilosofernas professionella uppgifter att tala om för folk vad de bör och inte bör göra ... Som moralfilosofer har de inte tillgång till någon speciell information som inte är tillgänglig för vanligt folk om vad som är rätt och fel.”

Det var en vanlig position vid mitten av 1900-talet. Men de senaste trettio till fyrtio åren har bilden förändrats kraftigt. Förklaringen ligger i framväxten av det nya området tillämpad etik.

Drivkrafterna bakom förändringarna i synen på etikens uppgifter var den medicinska teknologins utveckling (respiratorer och dialysmaskiner, fosterdiagnostik, genteknologi och så vidare), de moraliska dilemman som den amerikanska krigsföringen i Vietnam medförde, diskussionerna om industrins miljöförstörande effekter och kampen mot diskriminering av olika slag (ras, kön, religion och så vidare).

Till pionjärerna på den tillämpade etikens område hör filosofer som Thomas Nagel, Peter Singer och Stephen Toulmin. Toulmin var på slutet av 1960-talet gästforskare vid ett nytt centrum för forskning i bioetik, The Hastings Centre utanför New York, som fortfarande är en av de ledande institutionerna på det området. I en artikel från 1982 med titeln "How Medicine Saved the Life of Ethics" beskriver han den tillämpade etikens utveckling med stor entusiasm. Det nya sättet att hantera medicinskt-etiska problem har bidragit till att förändra hela moralfilosofin i positiv riktning, skrev han, inte minst på grund av fokuseringen på allmänmänskliga problem som den somatiska medicinens utveckling har fört med sig. Oavsett vilken kultur man tillhör har alla människor samma slags kroppar och drabbas av samma slags sjukdomar, vilket kan öppna vägen för en icke-relativistisk etik. Det är inte svårt att förstå att Toulmin i det läget valde att anknyta till Aristoteles etik med dess betoning av etikens universella drag. Han var långt ifrån den ende som gjorde det på den tiden – det var då nyaristotelismen började blomstra i etikens trädgård.

Singers första bok *Animal Liberation, Towards an End of Man's Inhumanity to Animals* (1975) var en kraftfull kritik av de lidanden som djur utsätts för i den industrialiserade köttproduktionen i U.S.A. Det är en klassiker på den tillämpade etikens område som har översatts till många språk, inklusive svenska (*Djurens frigörelse*, 1992). Singer är i dag antagligen den mest kände av alla dem som befattar sig med tillämpad etik med en rad böcker som har översatts till många språk. Med tanke på den första bokens tematik är det förståeligt att han valde att knyta an till den utilitaristiska traditionen med dess fokusering på lust- och smärtupplevelser.

Vietnamkrigets grymheter var utgångspunkten för ett av Thomas Nagels många bidrag till den tillämpade etiken, artikeln "War and Massacre", som finns med i hans artikelsamling *Mortal Questions* från 1979. Ledmotivet hos Nagel var att visa att många svåra etiska problem faktiskt kan behandlas rationellt, inklusive ett så vanskligt område som krigets brutalitet. Han fann den utilitaristiska traditionen otillräcklig för att hantera de problem som modern krigföring medför och pekade på ett antal restriktioner som det utilitaristiska tänkandet måste påläggas för att kunna göra den moraliska verkligheten rättvisa.

Det kan vara rimligt att anta att etiska teman har varit ett inslag i alla mänskliga kulturer som har kommit så långt att de har utvecklat ett språk. De äldsta skriftliga dokumenten som behandlar medicinsk etik är från 600-talet, den indiska läkaretiken så som den formulerades i *Atreya Anushasana*, och 400-talet, *Hippokrates ed*, som är utgångspunkten för den medicinska etiken i den västliga delen av världen. Det som var nytt i behandlingen av etiska frågor omkring 1970 var att några analytiskt skolade filosofer i samarbete med läkare och andra yrkesutövare fann att deras filosofiska skolning kunde vara till nytta när det gällde att klargöra nya och problematiska situationer. Inte minst visade det sig finnas ett behov av begreppsanalys för att kunna strukturera och hantera de svåra fallen på ett fruktbart sätt. Analysen av begreppen liv och död i kölvattnet efter fallet Quinlan och liknande är ett paradigmiskt exempel. Våra dagars tillämpade etik är kort sagt resultatet av en fusion mellan analytisk filosofi och traditionell yrkesetik.

Den tillämpade etiken dominerades till att börja med av medicinsk-etiska frågor, men efterhand har det uppstått många specialiseringar inom tillämpad etik, områdesetik av olika slag. Näringslivets etik är ett av de många delområden som har haft god nytta fusionen med analytisk filosofi. Den första upplagan av standardverket *Ethical Theory and Business* utkom 1979 med Tom L. Beauchamp og Norman E. Bowie som redaktörer och har följts av många liknade arbeten. Näringslivets etik framstår i dag på samma vis som många andra etiska områden som professionaliserade forsknings- och undervisningsämnen med egna lärostolar, konferenser, tidskrifter och så vidare. Den amerikanska tidskriften *Journal of Business Ethics* påbörjade sin bana 1981, och året därefter startade *Business and Professional Ethical Journal*. I Europa kom första numret av en liknande tidskrift 1992 – *Business Ethics: A European Review*.

Den snabba utvecklingen på etikområdet har också mötts av en hel del skepsis. Konservativa yrkesutövare hävdar gärna att etik är något som bäst förmedlas i praxis, därför behövs det inte egna professurer och kurser för detta. Ett generalangrepp på idén om etisk expertis utfördes i början av 1980-talet av den amerikanska juristen Cheryl N. Noble. Hennes artikel "Ethics and Experts" publicerades 1980 och trycktes en gång till 1982 tillsammans med några kritiska kommentarer i *Hastings Center Report*, den utmärkta tidskriften som utges av forskningsstiftelsen The Hastings Center. Debatten fortsatte i boken *Applied Ethics and Ethical Theory* (1988) med inlägg av bioetikerna Ruth Macklin og Peter Singer.

Nobles tes var att den tillämpade etiken är verklighetsfrämmande och abstrakt, att resultaten är tama och konventionella och att hela området egentligen bara består av tekniska filosofiska övningar av traditionellt slag.

Peter Singer upplevde det som ganska komiskt att bli anklagad för tama konklusioner. Från och med boken *Animal Liberation* (1975) har han varit under konstant press från många håll på grund av sina kontroversiella förslag. Han har bland annat argumenterat för att vi allesammans borde bli vegetarianer, att nyfödda inte har större rätt att leva än

foster och att det i några fall kan vara etiskt riktigt att avliva nyfödda barn. Motståndet mot Singers förslag har senare fört till att både föreläsningar och hela konferenser i Tyskland och Österrike har blivit avlysta, inte minst på grund av motstånd från handikapporganisationer som för övrigt inte hade satt sig in i vad förslagen och argumenten närmare bestämt gick ut på. I Saarbrücken fick han en gång höra kommentaren att han nog inte skulle ha lagt fram sina förslag om han hade varit med om det som judarna var utsatta för i Europa på 1930-talet, varpå Singer svarade att det var förföljelserna i Tyskland och Österrike som gjorde att hans judiska föräldrar emigrerade till Australien i slutet på 30-talet.

I debatten om etisk expertis formulerade Peter Singer fem villkor som en etisk expert måste uppfylla: (1) En etisk expert måste som alla andra experter på alla andra områden kunna argumentera väl. Hon eller han måste kunna undgå logiska fel både hos sig själv och hos andra. (2) För att kunna räknas som etisk expert måste man ha vissa kunskaper om etik och de etiska begreppens innebörd. (3) En etisk expert måste ha goda kunskaper om de stora etiska teorierna – utilitarism, kantianism, teorierna om rättvisa och så vidare. (4) Etisk expertis kräver också en hel del kunskaper om faktiska förhållanden. För att kunna räknas som etisk expert måste man åtminstone ha förmågan att snabbt kunna inhämta relevant information. (5) Sist men inte minst måste man ha tid för reflektion omkring etiska frågor. Det villkoret kan vara svårt att uppfylla när man har händerna fulla i ett krävande heltidsjobb.

Ett liknande försvar av etisk expertis finner man hos Ruth Macklin, professor i bioetik i New York. Hon betonar att det inte finns enkla svar på svåra etiska frågor. Som exempel nämner hon en handikappad, alkoholiserad och hemlös kvinna som klart och tydligt behövde medicinsk behandling. I det fallet fann Macklin det omöjligt att välja mellan kvinnans självbestämmanderätt och hänsynen till kvinnans eget bästa. Liksom Singer framhåller hon vikten av kunskaper om relevanta fakta, analytisk förmåga och kunskap om etiska teorier.

Peter Singer uppfyller onekligen själv de villkor som han anser att en etisk expert måste uppfylla. I debatten om etisk expertis kom han också med ett gott exempel på vad etisk kritik kan innebära. En etisk kommitté i U.S.A. fick på 1970-talet i uppdrag att granska laboratorieförsök på befruktade människoägg. Kommittén kom fram till att ett människofoster förtjänar ”djup respekt” men att detta inte får tolkas som att foster har samma juridiska och etiska rättigheter som vi tillskriver ”personer”. Befruktning av ägg i laboratorier var enligt kommittén ”etiskt försvarbar”, men det utesluter inte att etisk kritik också är ”legitim”. Vad har då kommittén egentligen sagt? Den uttalade sig till exempel inte om hur de befruktade äggen bör behandlas när försöken är avslutade. Skall de begravas som andra människor eller skall de kastas i sophinken? Mot bakgrund av det exemplet kom Singer med ett gott förslag som så vitt jag vet inte har följts upp av några etiska kommittéer – det är en viktig uppgift för sådana kommittéer och alla andra som arbetar på området tillämpad etik att utarbeta verkligt goda etiska analyser som kan tjäna som mönster för andra.

Både Singer och Macklin kan kritiseras för att framhålla teoretiska kunskaper och förmågor på den praktiska kunskapens bekostnad. Speciellt är deras framhävande av de etiska teoriernas roll problematiskt. Man kan lägga märke till att etiska teorier inte spelar någon roll i Singers eget exempel ovanför, och frågan är om inte detta är det som är normalfallet på det etiska området.

Macklin menar att valet står mellan att bygga på etiska teorier eller att låta tillfälligheterna råda. Etiska utsagor måste stödjas av etiska teorier, annars framstår de som osystematiska ad hoc-påståenden. Som exempel pekar hon på att den medicinska etiken behöver både kantianska och utilitaristiska teorier. När man visar till patientens självbestämmanderätt, till exempel, så är det ett kantianskt inslag. När man beaktar de långsiktiga positiva eller negativa konsekvenserna för patientens hälsotillstånd, så är det ett utilitaristiskt inslag. Men här handlar det om ”etiska teorier” i en så urvattnad mening att det närmar sig det meningslösa. Alla vettiga människor tar hänsyn både till mänsklig värdighet och till välfärdskonsekvenser. Det behöver man inga etiska teorier till.

Urvattnade versioner av kantianism och utilitarism är vanliga på etikområdet, inte minst i läroböckernas värld. Vi återkommer till det i kapitlet *Kant och utilitaristerna*.

LITTERATURHÄNVISNINGAR

Albert Z. Carrs artikel "Is Business Bluffing Ethical?" finns omtryckt i Joan C. Callahan, red., *Ethical Issues in Professional Life*, Oxford 1988.

Om Ford Pinto-affären: se t.ex. Mark Dowie, "Pinto Madness", i Robert Baum, red., *Ethical Problems in Engineering*, 2nd ed., Volume Two: Cases, New York 1980.

Aristoteles om frikostighet, praktisk klokhet och andra dygder: *Den nikomachiska etiken*, Göteborg 1988 och senare upplagor.

Andreas Falkenbergs invändningar i avsnittet *Om poker och andra spel*: privat diskussion. Se vidare hans bidrag till vår gemensamma bok *Etikk i næringslivet*, Oslo 1998.

Axel Hägerströms installationsföreläsning "Om moraliska föreställningars sanning" (1911) finns med i *Socialfilosofiska uppsatser*, Stockholm 1939.

Citatet från C.D. Broad i avsnittet *Om etisk expertis* är från *Ethics and the History of Philosophy*, London 1952. Det finns också med i början av Peter Singers artikel "Ethical

Experts in a Democracy”, i D. M. Rosenthal & F. Shehadi, red., *Applied Ethics and Ethical Theory*, Salt Lake City 1988.

S. Toulmins artikel “How Medicine Saved the Life of Ethics” (1982) finns omtryckt i T. Beauchamp & W. LeRoy, red., *Contemporary Issues in Bioethics*, 3rd ed., Belmont, California, 1989.

Thomas Nagels bok *Mortal Questions* (1979) finns också som paperback (Cambridge 1991).

Det gör även Peter Singers bok *Animal Liberation* (Hopewell, New Jersey, 2002).

P. Singer, “On Being Silenced in Germany”, *The New York Review of Books*, 15.8.1991; “Applied Ethics in a Hostile Environment”, *Theoria* 1991; och inledningen till H. Kuhse & P. Singer, *Muß dieses Kind am Leben bleiben?*, 1993.

De klassiska etiska texterna *Atreya Anushasana* och *Hippokrates ed* som nämns i avsnittet *Om etisk expertis* finner man lätt på internet.

KONVENTIONELL MORAL OCH KRITISK ETIK

I nutida moralfilosofi föreställer man sig gärna moralen som ett system av regler. Det överordnade målet för moralfilosofernas ansträngningar blir då att ordna reglerna så överskådligt som möjligt. I bakgrunden kan man skymta ett matematiskt ideal: försök att hitta grundläggande regler som motsvarar de grundläggande principerna i ett axiomatiskt system och visa sedan hur alla de andra etiska reglerna kan härledas från de grundläggande principerna, axiomen.

Jag skall kalla det sättet att hantera moralen för den kantianska traditionen i etiken, eftersom Immanuel Kant är den som mer än alla andra har bidragit till att sprida uppfattningen att moralen är ett system av regler. Kantianerna och utilitaristerna har olika meningar om vad som är moralens fundament, men de delar uppfattningen att all moral baserar sig på en grundläggande norm – det kategoriska imperativet enligt Kant, principen om maximering av allmännyttan (välfärden, lyckan) enligt utilitaristerna. De delar det regeldominerade perspektivet på etiken.

Den kantianska traditionen är emellertid en konsekvens av en ensidig filosofisk diet. Kant och hans efterföljare har varit så intresserade av att etablera universellt giltiga inslag på moralens område att alla andra aspekter på moralen tenderar att komma mer eller i mindre i skymundan. Den amerikanske psykologen Lawrence Kohlberg är ett bra exempel på hur det kan gå då. Enligt Kohlberg befinner det universalistiska regeltänkandet sig på ett högre utvecklingsstadium än det situationsorienterade exempeltänkandet. Det är ett antagande som måste avvisas av det enkla skälet att det

alltid och med nödvändighet finns ett samspel mellan allmänna regler och enstaka fall. Öppna regler av det slaget som är karakteristiska för moral och rättsliga system är knutna till ett antal exempel (mönsterfall, precedensfall) som bidrar till att ge reglerna deras mening. Exempelen framstår som exempel i ljuset av något mera allmänt som man kan försöka få tag i med hjälp av begreppsanalys, regelformuleringar, jämförelser eller på andra vis.

Det etiska området är både mångfaldigt och rikt fasetterat. För att få tag i några viktiga aspekter på denna rikedom kunde det vara en idé att en liten stund se på etiken i analogi med vetenskapen. Olika vetenskapliga traditioner styrs av olika paradig i två betydelser: för det första ett antal mönsterfall, för det andra ett antal grundläggande antaganden om den utforskade verklighetens natur och antaganden om vad vetenskaplig kunskap och vetenskapligt arbete innebär. I språkvetenskapen, till exempel, var Noam Chomskys generativa grammatik ett banbrytande bidrag på 1950-talet som låg till grund för vidare arbete på det syntaktiska området. Forskningen på språkområdet styrs av antaganden om vad ett språk är och vad det innebär att bedriva vetenskaplig forskning på den delen av verkligheten. Vi skulle på motsvarande vis kunna se på etiken som en mångfald av olika traditioner som styrs av paradig i båda betydelserna – mönsterfall och grundläggande antaganden om verklighetens beskaffenhet.

I alla etiska paradig kan man vänta sig att finna inslag av följande slag:

- (1) en kärna av mönsterfall;
- (2) mer eller mindre klara uttryck för hållningen att lika fall bör behandlas likt;
- (3) antaganden om det aktuella områdets natur (på det medicinska området till exempel ett perspektiv på det egna yrket och föreställningar om vad hälsa och sjukdom är);
- (4) föreställningar om människans natur, inklusive jämlikhetsföreställningar, rasism, sexism och så vidare;
- (5) antaganden om den omgivande verklighetens natur (till exempel samhällssyn, världsbild, politiska och religiösa uppfattningar);

- (6) försök att tydliggöra avgörande aspekter på mönsterfallen, exempelvis med hjälp av jämförelser, begreppsanalys eller regelformuleringar.

Oenighet på det etiska området bottnar ofta i att man ser olika på den aktuella situationen och de möjligheter som den öppnar för. Olikheter i de grundläggande antagandena om människans natur och så vidare kan också medföra olika etiska ställningstaganden i konkreta situationer. Det kan vara så att man utgår från samma mönsterfall men betonar olika aspekter på dem. Ibland handlar det också om att man utan att vara klar över det utgår från olika mönsterfall. Mot den bakgrunden framstår onekligen den stora koncentrationen på normformuleringar i de texter som produceras av etiska kommittéer nu för tiden som tämligen ensidig. En av nutidens många experter på affärsetik har exempelvis föreslagit att bolagen bör formulera sina hållningar till sådant som mutor, beslutsprocedurer och kommunikation ”med tillräcklig klarhet, fasthet och överbevisning” – då kan man undgå många problematiska situationer. Men normer som blir hängande i lösa luften är inte nog. De måste förankras tydligt i mönsterfall, och de bakomliggande antagandena måste ibland också tas fram och utsättas för kritisk granskning.

De grundläggande inslagen i ett etiskt paradigm kan vara svåra att få tag i. Grundföreställningarna i etiken framträder mera tydligt på ett visst avstånd i tid och rum. I kolonialismens klassiska period mellan de två världskrigen var det till exempel en allmänt utbredd föreställning att de koloniserade folken befann sig på ett lägre utvecklingsstadium än samtidens européer. Detta gjorde det inte bara berättigat utan till en plikt för de europeiska kolonialmakterna att i långsam takt leda de underlägsna folkslagen mot den överlägsna kultur som de själva representerade. Kipling skrev lyriskt om ”den vite mannens börda”. Den människosyn som låg bakom detta uttrycktes gärna med formuleringen att de infödda är som barn. Historiesynen var myntad på utvecklingen i valda delar av Europa. Man antog att resten av världen måste genomgå samma utvecklingsstadier i samma takt som kolonialmakterna själva hade gjort, och med hjälp av begreppsparet natur och kultur kunde man placera många av världens folkslag i kategorin naturfolk.

Det kan vara svårare att lokalisera de människobilder och utvecklingsvisioner som ligger bakom de aktuella projekten på olika områden. I efterkrigstidens utvecklingstänkande kan man emellertid notera en kraftig tendens att överlåta ledningen av förloppen till experter som gärna identifieras med dem som har högre utbildning – tekniker, ekonomer, sociologer och andra vetenskapsutövare.

En förutsättning för den starka betoningen av expertisens roll i utvecklingen har varit en snäv syn på vad kunskap är. Kunskap har uppfattats som formulerad kunskap. De berördas egna praktiska kunskaper – deras erfarenheter, förtrogenhet och färdigheter – blev länge systematiskt försummade. Men etiken existerar först och främst som praktisk kunskap, som förtrogenhet, erfarenhet, praktisk klokhet.

Den praktiska etiska kunskapen har ibland utlagts som *intuition*, till exempel hos W.D. Ross i mellankrigstiden. I den klassiska intuitionismen tar man det helt enkelt för givet att det finns moraliska intuitioner och att de spelar en avgörande roll i etiken. Det är mera klargörande att betrakta etisk intuition som resultatet av vår uppfostran och erfarenhet. De etiska begrepp som förvärvar – rättvisa, mod, civilkurage och så vidare – är alltid knutna till en repertoar av mönsterfall. Etisk intuition uppfattad på det sättet framstår som själva kärnan i vår etiska kompetens, vår förmåga att hantera att hantera etiska paradigmen på ett försvarligt sätt.

Hos de så kallade diskursetikerna (Karl-Otto Apel och Jürgen Habermas med flera) är det en speciell sorts etisk kompetensutövning som står i fokus, nämligen den fria diskussion som har till uppgift att legitimera existerande eller möjliga moralnormer. Kants kategoriska imperativ är en prövosten för enskilda individers val av handlingar. Diskursetikens bidrag till den etiska traditionen består först och främst av att aktörernas etiska monologer ersätts av dialogiska procedurer. Den dialogiska vidareutvecklingen av det kategoriska imperativet kan formuleras så här:

En handling kan betraktas som moraliskt acceptabel om man har blivit överens om det i en fri och välinformerad diskussion med hänsyn till alla berörda parter intressen.

Hos diskursetikerna är det en klar tendens att överbetona denna formen av kompetensutövning på bekostnad av de andra inslagen i våra etiska paradig. En del av förklaringen till det ligger nog i överdrivna föreställningar om vad övergången från konventionell moral till postkonventionell kritisk etik innebär.

Habermas har uttryckt det så:

”För diskursdeltagarens kritiska blick upplöses den sociala världen i legitimeringsbehövande konventioner: den faktiska mängden av traderade normer delas upp i på den ena sidan sociala fakta och på den andra sidan normer – som har förlorat sitt stöd i livsvärldens säkerhet och som måste legitimeras i ljuset av principer.”

För den kritiska diskursdeltagaren har all moral förlorat sin grund. Allt måste legitimeras på nytt.

En sådan skepticism förefaller mig lika ohållbar på det moraliska området som på alla andra områden. Både på moralens område och den empiriska kunskapens område finns det utsagor som helt enkelt måste accepteras som sanna, hållbara, giltiga. Descartes påstod visserligen att han kunde tvivla på allt, men det är ett påstående som det finns goda skäl att förkasta. Hur skulle han kunna betvivla att han var en man som hette Descartes? Våra kriterier för konstllhörighet är nödvändigtvis knutna till ett antal mönsterfall. Om vi antar att Descartes var ett mönsterfall i detta avseende, så hade han inga reella möjligheter att betvivla sin könsidentitet. Med de regler för namngivning som finns i vår kultur hade han likaledes inga reella möjligheter att tvivla på att han verkligen hette Descartes. Att man heter Descartes betyder ju inget annat än att man kallas så och

att det står så i födelseattesten och andra officiella dokument. Är de villkoren uppfyllda, så är man ett mönsterexempel på vad det innebär att heta Descartes.

På samma vis, vill jag föreslå, är våra moralföreställningar nödvändigtvis knutna till en repertoar av mönsterfall. Om en kritisk diskursdeltagare på allvar vill diskutera om det kan vara moraliskt riktigt att utsätta barn för tortyr, måste man fråga sig om vederbörande har förstått vad ord som moral, barn och tortyr innebär. Att mer eller mindre outtalat acceptera ett antal vardagsmoralutsagor som riktiga är ett nödvändigt steg på vägen mot välutvecklad etisk kompetens.

Övergången från det konventionella moralstadiet till den postkonventionella kritiska nivån framstår därmed som långt mindre abrupt än vad diskursetikerna vill få oss att tro. En mängd moraliska säkerheter består med nödvändighet också på det postkonventionella stadiet. De tillhör de otematiserade förutsättningarna utan vilka den kritiska reflektionen skulle gå på tomgång.

Litteraturhänvisningar

Aristoteles, *Den nikomachiska etiken*, Göteborg 1988, 1993, 2004.

J. Habermas, *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt am Main 1983.

I. Kant, *Grundläggning av sedernas metafysik*, Göteborg 1997, 2006. Det tyska originalet har titeln *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*.

P. Koestenbaum, *Filosofi i affärslivet*, Stockholm 1985.

L. Kohlberg, *Essays on Moral Development, I: The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice*, San Francisco 1981.

L. Kohlberg, *Essays on Moral Development, II: The Psychology of Moral Development*, San Francisco 1984.

W.D. Ross, *The Right and the Good*, Oxford 1930.

P. Singer, red., *A Companion to Ethics*, Oxford 1991, 1993 och senare upplagor.

ETIK OCH PRAKTISK KUNSKAP

Från moralvetenskap till etisk teori

Kan etiken vara en vetenskap? Det traditionella svaret är att etiken inte bara kan vara en vetenskap – etiken *är* en vetenskap. Det är det man finner hos Aristoteles, det är det man finner hos Kant och Jeremy Bentham och många andra. Kant skrev för drygt 200 år sedan att de gamla grekerna hade rätt i att det finns tre vetenskaper: logik, fysik och etik. Det som behövde göras var bara att visa varför det måste vara så.

Det är inte vanligt i våra dagar att se på etiken på det sättet. Förklaringen är att vi har ett annat vetenskapsbegrepp än det som fanns i traditionen från Platon och Aristoteles fram till Kant.

Det man då menade med en *vetenskap* var ett antal nödvändigt sanna utsagor som (1) handlar om oföränderliga förhållanden, (2) bygger på grundläggande principer som är så uppenbart sanna att de inte behöver bevisas. Goda exempel på vetenskap i den betydelsen finns på matematikens och logikens område. Euklides geometri framstod länge som ett vetenskapligt ideal. När Kant utarbetade sin moralfilosofi på 1780-talet, såg han det som sin uppgift att finna fram till de grundläggande nödvändigt sanna principerna på etikens område. Det han kom fram till var att det finns en enda grundläggande nödvändigt sann utsaga i etiken, som han gav namnet ”det kategoriska imperativet”. Det är en komplicerad princip med flera olika aspekter. Kants första formulering av etikens grundläggande princip lyder så här:

”Handla bara i enlighet med maximer som är sådana att du kan vilja att de skall bli generella lagar.”

Det Kant menade med ”maximer” i det här sammanhanget var allmänt hållna handlingsregler av typen ”Du skall aldrig ljuga” och ”Det är alltid moraliskt förkastligt att begå självmord”.

Samtidigt som Kant lade fram resultaten av sitt sökande efter etikens grundprincip på tyska gjorde utilitarismens grundläggare Jeremy Bentham det samma på engelska. Hans förslag var följande formulering av moralvetenskapens grundprincip:

”Med nyttoprincipen menas den princip som gillar eller ogillar envar handling beroende på vilken tendens den har att öka eller minska lyckan för den part vars intresse är berört.”

Skillnaderna mellan Kant och utilitaristerna i synen på vad som är etikens mest grundläggande princip leder till två helt olika procedurer. Bentham och hans själsfränder rekommenderar oss att tänka igenom de sannolika följderna av de handlingsalternativ som står till rådighet i en given situation. Enligt Kant är den grundläggande etiska proceduren att tänka igenom vad som skulle hända om alla andra skulle välja att handla på samma sätt som man själv, oavsett hur sannolikt eller osannolikt detta måtte vara. Om utfallet av tankeexperimentet är att man utan att motsäga sig själv skulle kunna vilja att alla handlade på samma sätt, så är handlingen moraliskt acceptabel enligt Kant. Att Kant och utilitaristerna lägger fram helt olika etiska grundprinciper förhindrar emellertid inte att kantianer och utilitarister kan komma fram till samma konklusion i praktiska handlingssituationer. Också Kant och hans efterföljare måste naturligtvis göra sannolikhetsbedömningar i det praktiska livet. Men till skillnad från utilitaristiskt tänkande personer betraktar inte Kant och hans likasinnade detta som hemmahörande på etikens område. Det tillhör inte ”den rena etiken”, som Kant kallade det, utan hör hemma i avdelningen för praktisk klokhet, som enligt Kant faller utanför den vetenskapliga etikens område.

Kant och Bentham lade fram sina bidrag till etiken som vetenskap mot slutet av 1700-talet. På 1800-talet växte det fram ett nytt vetenskapsbegrepp. En vetenskap i dag är först och främst metodstyrd empirisk forskning på ett eller annat område. Och eftersom etiken inte handlar om hur det är utan om hur det bör vara, kan man inte gärna fortsätta att påstå att etiken är en vetenskap.

Men den traditionella synen på etik lever vidare i en lätt maskerad utgåva. Numera heter det inte etik som vetenskap. Det heter *etiska teorier*. När den amerikanske filosofen R.B. Brandt skrev läroboken *Ethical Theory* för femtio år sedan, uttryckte han sig så här:

”Idealet är en normativ ’teori’ som består av ett antal generella principer som kan jämföras med axiomen i ett geometriskt system. Idealet är att den består av ett antal riktiga eller giltiga generella principer, som är så korta och enkla som möjligt och som är fullständiga i betydelsen att alla etiska utsagor som är riktiga eller giltiga kan deduceras från de generella principerna tillsammans med sanna icke-etiska utsagor.”

Det är faktiskt en mycket bra sammanfattning av det klassiska vetenskapsidealet, det begreppet om vetenskap som till exempel Kant hade.

Det är inte ofta man stöter på så klara formuleringar av vad etiska teorier är för något, men det tycks fortfarande vara en vanlig föreställning att det behövs teorier på det etiska området. Standardproceduren i läroböcker i etik är att ställa upp den kantianska traditionen och utilitarismen mot varandra och att sedan fylla ut bilden med avsnitt om egoism, relativism, dygdetik, omsorgsetik och dylikt. Studenterna uppmuntras ofta att tänka igenom kantianska och utilitaristiska lösningar på olika etiska problem. Detta bygger på antagandet att kantianska och utilitaristiska etiska teorier är konkurrenter på den normativa etikens område. Det är inte något rimligt antagande. Etiska teorier bör i stället ses som överbyggnader till *den praktiserade etiken*, den mer eller mindre oformulerade etik som är inbyggd i våra handlingstraditioner och sociala institutioner. Till det som filosofer och andra brukar förbise när de framhåller betydelsen av etiska

teorier är att exempel spelar en helt avgörande roll när det gäller etik. De generella principerna om människovärde och jämställdhet och så vidare får ett innehåll när de *används* i konkreta fall. Den praktiserade etiken är etikens kärna.

Begrepps- och exempelförståelsens cirkel

Vid mitten av 1900-talet kunde man lätt gripas av ett visst missmod vid betraktandet av dåtidens filosofi. När jag började studera filosofi på universitetet i Göteborg för drygt femtio år sedan, ingick A. J. Ayers *Language, Truth and Logic* i kurslitteraturen. Det var ett stycke propaganda för den logiska empirismens syn på kunskap, vetenskap, etik och teologi med mera, mycket välskrivet men fullständigt nedgörande för den som var allvarligt intresserad av exempelvis etik och estetik. Etiska och estetiska utsagor hade enligt den unge filosofen (Ayer var 26 år gammal när den första upplagan av boken kom ut 1936) inget med sanning eller falskhet att göra. Deras enda funktion var att ge uttryck för känslor. Etiken och estetiken var utanför förnuftets område. Rationell argumentation om normer och värden var en omöjlighet.

Om de logiska empiristernas antaganden om etikens och estetikens natur var riktiga, så var möjligheterna att belysa etiska och estetiska förhållanden med filosofiska medel ytterst begränsade. Men det kunde ju också vara så att empiristernas lära innebar så stora överförenklingar att den inte var i stånd till att göra den existerande verkligheten rättvisa. Mina tendenser att tänka åt det hållet fick näring under några månaders vistelse vid universitetet i Oxford våren 1957. Det var under dagligspråkfilosofins glansperiod, och den som gjorde störst intryck på mig var John Langshaw Austin. Han föreläste den terminen om juridiska begrepp, särskilt begreppet *negligence*. Vill man klargöra vad som ligger i sådana uttryck som *oaktsamhet*, *ovarsamhet* eller *vårdslöshet*, är det uppenbart att man måste uppsöka exempel, och i den anglosaxiska rättstradition som kallas *case-law* är det dessutom så att regler spelar en underordnad roll. Vad som är och inte är utslag av *negligence* avgörs av domstolarnas behandling av enskilda fall. Austins ingående diskussioner av relevanta rättsfall hjälpte mig att börja förstå det som man skulle kunna

kalla begrepps- och exempelförståelsens cirkel. Det är exemplen som tillsammans konstituerar begreppen, och exemplen är bara exempel på något i ljus av något allmänt i stil med ett begrepp eller en generell regel. Vad som ligger i detta utläggs mera i detalj och med många exempel i boken *Exemplens makt*.

Austin hade stor respekt för den existerande praktiska kunskapen. I en artikel från mitten av 1950-talet formulerade han det på följande vis:

”Vårt vanliga ordförråd innehåller alla de distinktioner som människor har funnit det värt att göra och alla de förbindelser som de har funnit det värt att framhäva i loppet av många generationers liv. De har klarat det långtidstest som de starkastas överlevnad utgör och kan förvisso antas vara både mera talrika och solida och – åtminstone när det gäller alla vanliga och någorlunda praktiska förhållanden – mera subtila än det som du eller jag kan räkna med att komma på under en eftermiddag i våra länstolar – den mest populära alternativa metoden.”

När Austin besökte oss i Göteborg hösten 1959, kort innan han dog, gav han de unga avhandlingsskrivande filosoferna ett råd på vägen: håll inte bara på med engelska ord och uttryck som man gör i Oxford utan ge er på det som finns i ert eget språk! Det rådet följde jag halvvägs när jag ett par år därefter hade hamnat i Khartoum som universitetslektor i filosofi. Jag blev intresserad av de moralbegrepp som jag fann där, och när jag upptäckte att detta var ett outforskat område, satte jag igång med ett projekt om sudanesisk etik. Att jag inte kunde mycket arabiska hade den fördelen att jag inte oreflekterat kunde bygga på mina egna tysta erfarenheter. Jag tvingades att söka efter exempel på sådant som *karama* (värdighet), *sharaf* (ära) och *ihitiram al-nafs* (självrespekt). Det är enighet om vilka fall som faller in under begreppen som ger begreppen deras stadga, kopplat med enighet om vad som klart faller utanför och enighet om vad som är oklara fall.

Tillämpad etik

När den tillämpade etiken växte fram på 1970-talet, med den medicinska etiken som spjutspets, innebar det något nytt. Medicinsk etik har ingått som en självfallen del av läkarnas yrkesutövande i några tusen år, men den teknologiska utvecklingen framtvängde nya former av etisk reflektion. Vad skulle man till exempel göra med en patient som månad efter månad låg i en respirator utan tecken på medvetande? En del av svaret på den frågan bestod av något så drastiskt som en förändring av kriterierna för när en människa skall betraktas som död. Det visade sig fruktbart med samarbete mellan praktiserande läkare och sjuksköterskor, på den ena sidan, och begreppsanalytiska specialister som filosofer och jurister, på den andra sidan. Fusionen mellan traditionell yrkesetik och analytisk kompetens på hälsovårdsområdet blev en modell för utvecklingen på en lång räckvidd specialområden som ingenjörsetik, militäretik, affärsetik, idrottsetik och så vidare.

Som själva uttrycket *tillämpad etik* antyder, kan man betrakta de olika områdesetikerna som tillämpningar av etiska teorier. Så har också många sett på saken. Föreställningen att etisk problemlösning kräver etiska teorier lever vidare på många håll, och på traditionellt vis kontrasterar man ofta utilitaristiska och kantianska sätt att tackla problemen. Men tillämpad etik behöver inte bedrivas på det sättet. Att uteslutande koncentrera sig på de enstaka fallen är inte heller någon utväg. Det som behövs är att man uppmärksammar samspelet mellan de enstaka fallen och de förhållanden som man försöker gripa med hjälp av begreppspreciseringar, regelformuleringar, etablerande av precedensfall, jämförelser eller på andra vis.

Oavsett hur man ser på teoriernas roll på etikens område har den tillämpade etiken – som ibland också kallas *praktisk etik* – medfört ett avsevärt ökat intresse för exempel, fall, *cases*. Det centrala avsnittet i Stephen Toulmins artikel *How Medicine Saved the Life of Ethics* (1982) har rubriken *The Importance of Cases*. Toulmin hade då under några år varit medlem av en nationell etisk kommitté i U.S.A. En av hans erfarenheter var att det alltid gick att komma fram till enighet om hur man skulle hantera de etiska problem som

var uppe till behandling. Oavsett vilka etiska perspektiv och principer kommittémedlemmarna hade, visade det sig att det gick att uppnå samstämmighet när perspektiven och principerna skulle användas. Mina egna erfarenheter från några år som medlem av en regional etisk forskningskommitté pekar åt samma håll. Det är inte alltid möjligt att uppnå total enighet, men när man lägger sig på de konkreta fallens nivå är det överraskande ofta möjligt att komma fram till lösningar som är acceptabla för alla berörda parter. I de konkreta fallen är det inte livsåskådningarna som talar sitt principiella språk utan livserfarenheten, summan av alla de fall som man varit igenom eller känner till på annat vis.

Praktisk kunskap

För trettio år sedan kunde Stephen Toulmin skriva om hur medicinen räddade etikens liv. Kanske kan man om tio eller tjugo år skriva om hur forskningsområdet praktisk kunskap gav etiken nytt liv.

Framväxten av praktisk kunskap som forskningsområde började några år efter det att den tillämpade etiken gjorde sin entré. Det började så smått på mitten av 1970-talet med Bo Göranzons studier av datoriseringens inverkan på de svenska skogsmästarnas traditionella yrkeskunnande och några liknande projekt. Det fortsatte på 80-talet med Donald Schöns studier av den reflekterande praktiken och nyskapelsen Dialogseminariet i Stockholm. På mitten av 90-talet upprättades forskningsämnet Yrkeskunnande och teknologi på Kungl. Tekniska Högskolan i Stockholm, som med Bo Göranzon i spetsen blev ett ledande centrum för forskning omkring praktisk kunskap. Ämnet Yrkeskunnande och teknologi finns sedan 2008 också vid Linnéuniversitetet i Växjö med matematikern och filosofen Lars Mouwitz som adjungerad professor och den nypensionerade Bo Göranzon som gästprofessor. Centrum för praktisk kunskap vid Södertörns högskola tillkom 2000 med arbetslivsforskaren Ingela Josefson som primus motor. Utbildningen på mastergradsnivå vid Sentrum for praktisk kunnskap på högskolan i Bodø började sin verksamhet samma år under Ruth H. Olsens outtröttligt målmedvetna ledning. Sedan

2009 finns där också en påbyggnad i form av ett doktorgradsprogram i professionskunskap med bortåt trettio doktorander. Centrerna i Stockholm, Huddinge och Bodø har olika profiler och tyngdpunkter, men gemensamt för dem är inriktningen på att studera och vidareutveckla det existerande yrkeskunnandet på olika yrkesområden, från medicin, social omsorg och skola till bildkonst, musik och dans.

Bo Göranson började sin akademiska bana med en ovanlig ämneskombination – matematik och teatervetenskap – och den spännvidden har präglat hela hans yrkesverksamma liv. Med den ena foten i de formaliserade reglernas värld och med den andra foten i teaterns, musikens och konstens värld uppmärksammade han tidigare än de flesta andra datoriseringens begränsningar. Spänningen mellan de formaliserade reglernas exakta språk och det existerande yrkeskunnandet har varit den röda tråden i Yrkeskunnande och teknologi i Stockholm. Det intresset har Bo Göranson tagit med sig till Linnéuniversitetet. Lars Mouwitz doktorsavhandling handlade om matematik och bildning, och det sätter också sin prägel på den småländska varianten av Yrkeskunnande och teknologi. Ämnet vill förmedla ”ett bildningsperspektiv på naturvetenskap, teknologi och ledarskap”.

I Huddinge och Bodø har forskningen om praktisk kunskap haft en annan tyngdpunkt. Mot slutet av 1900-talet genomgick sjuksköterskeutbildningen i Norge liksom de andra högskoleutbildningarna i Norge och Sverige en genomgripande förändring som ibland karakteriseras som akademisering. De teoretiska inslagen i de tidigare övervägande praktiska utbildningarna förstärktes kraftigt. Det föranledde den dåvarande sjuksköterskehögskolan i Nordland att skicka en förfrågan till Høgskolen i Bodø om att få utveckla en utbildning på högre nivå i praktisk kunskap. Detta skedde 1994. När utbildningen kom igång några år senare blev det naturligt nog med ett särskilt fokus på vårdyrkena och liknande områden. Det samma gäller för praktisk kunskap på Södertörn. ”Det är yrkeslivets kunskapsteori, med betoning på *mellanmänniska* yrken, som befunnit sig i fokus för Centrum för praktisk kunskaps ansträngningar genom åren. ... vårdpersonal, poliser, lärare, psykoterapeuter, men även skådespelare (mötet med publiken) är exempel.”

En del av bakgrunden för den praktiska kunskapens framväxt som forskningsämne var den ökande akademiseringen av utbildningar som hittills varit mycket praxisnära. Det var samtidigt en reaktion mot den snäva syn på kunskap som i mer än två tusen år kännetecknat den västerländska kulturtraditionen. I universitetsvärlden har teoretisk kunskap så gott som alltid prioriterats på den praktiska kunskapens bekostnad. Några filosofer riktade omkring mitten på 1900-talet uppmärksamheten mot detta försummade område. Gilbert Ryle framhävde distinktionen mellan att veta att och att veta hur. Michael Polanyi skrev böcker om personlig kunskap och den tysta dimensionen. Maurice Merleau-Ponty utforskade fenomenet kroppslig kunskap. Ludwig Wittgensteins kritik av den uppfattningen av språk och verklighet som han själv tidigare utarbetat började publiceras på 1950-talet och fick förnyad aktualitet när datoriseringen började förändra vår värld. Här och nu får det räcka med detta som en antydning om forskningsämnet praktisk kunskaps långa förhistoria.

Den systematiska forskningen om praktisk kunskap har en kort historia. Det avgörande momentet var en revolution på metodplanet – särskilt de nya sätt att utforska praktisk kunskap som utvecklades i Göranssongruppen i Stockholm och i kretsen omkring Ruth H. Olsen i Bodø (inklusive Ingela Josefsson som sedan Sentrum for praktisk kunnskap startade delat sin tid mellan Södertörn och Bodø). I Stockholm utvecklades en speciell procedur – Dialogseminariemetoden – med en yttre impuls i form av högläsning av en skönlitterär eller filosofisk text eller framförande av ett stycke musik eller teater, följt av en välorganiserad mix av enskilt skrivande och kollektivt bearbetande av de personliga texterna. Den metodiska nyvinningen i Bodø har två huvudinslag: den vetenskapliga essän som arbetsform och koncentrationen på bearbetandet av den skrivandes egna yrkeserfarenheter.

Både Dialogseminariemetoden och Bodømetoden har med framgång utprovats i en lång rad avhandlingar. Det finns ett par översikter som kan rekommenderas – Adrian Ratkis avhandling *Dialogseminariets forskningsmiljö* (2006) och Bodørapporten *Praktisk kunnskap – som erfaring og som forskningsfelt* (2005). Men vill man få ett gott grepp om

vad den nya forskningen om praktisk kunskap innebär måste man självfallet bekanta sig med någon eller några av de avhandlingar som demonstrerar vad det nya perspektivet och den nya metoden kan duga till. Man kan till exempel börja med Kari Steinsviks välskrivna analys av några självupplevda fall från den sjukgymnastiktradition som hon själv är utbildad i (*Kunnskap om kroppen mellan grep og begrep*, 2008) eller bildkonstnären Roland Ljungbergs analys av sitt eget yrkeskunnande (*En resa från det ordlösa. En kartläggning av ett personligt yrkeskunnande*, 2008).

Filosofi och praktisk kunskap

Vilken roll som filosofi och andra väletablerade ämnen kan och bör spela i utforskningen av praktisk kunskap är en fråga utan givna svar. När forskningsämnet praktisk kunskap inlemmas i den akademiska världen, kommer det också krav om anpassning till det som ämnet är en reaktion mot, nämligen den teoretiska kunskapens dominans. Man utgår från att akademisk forskning måste vara teoribaserad, i någon mening av detta ord, och följaktligen måste också forskningsämnet praktisk kunskap förse med till exempel kunskapsteoretiskt och vetenskapsteoretiskt stöd.

Som alternativ till det traditionella sökandet efter filosofiskt stöd vill jag föreslå ett annat sätt att använda sig av filosofi – som en resurs för att ställa och diskutera ett antal kritiska frågor i stil med följande:

- Vad betyder 'teori' i det aktuella sammanhanget? Ett perspektiv? Några begrepp? En samling väl bekräftade hypoteser? Några generella antaganden eller påståenden? Om vad?
- Är det verkligen så att det finns lämpliga teorier som kan importeras från andra håll (vetenskapsteori, kunskapsteori, etiska teorier och så vidare)? Vad tillför de i så fall?

- Vilka antaganden följer med på köpet när man importerar en given teori? I vilken intellektuell tradition hör teorin hemma? Finns det några bärkraftiga alternativ till import av detta slag?
- Vilka uppfattningar om filosofins roll i vetenskapernas värld är det som ligger bakom önskan om att förse forskningen om praktisk kunskap med ett kunskapsteoretiskt fundament?
- Varför framstår det som nödvändigt att förse det nya forskningsämnet med ett eller annat fundament? Vilken vetenskapsuppfattning ligger bakom detta?
- Hur skulle det vara att försöka stå på egna ben?

Praktisk etik

Etik är en väsentlig del av allt yrkeskunnande. När studenterna i Bodø skriver sin första vetenskapliga essä, är utgångspunkten en berättelse om självupplevda problem på det egna yrkesområdet. Ofta är det etiska dilemman som tematiseras. Och så är det också i det vidare studiet i ämnet praktisk kunskap. Med den inriktning på bearbetande av den egna yrkeskunskapen som är Bodøcentrumets signum öppnas en ny arena för den vidare utvecklingen av etikämnet – reflekterande analyser baserade på fall som avhandlingsskrivarna själva har upplevt på kroppen. Det handlar om ett nytt kapitel i etikens historia – systematisk reflexion omkring etiska förhållanden med utgångspunkt i forskarnas internaliserade yrkeserfarenheter. Både rekryteringen av studenter med många års erfarenhet från ett brett urval av yrken, den essäistiska arbetsstilen, koncentrationen på fallstudier och det breda spektrum av infallsvinklar som kännetecknar Bodømiljön bådär gott för framtida bidrag till den revitalisering av etikämnet som man kan ana konturerna av på den forskningsarena som Senter for praktisk kunnskap har ställt till rådighet. Där handlar det inte om att utveckla generella etiska teorier och modeller utan

om reflekterande analyser av etiska förhållanden som bygger på självupplevda erfarenheter från yrkeslivets alla områden.

P.S. Att det avslutande avsnittet *Praktisk etik* koncentrerar sig på Sentrum for praktisk kunnskap i Bodø beror både på att den där utvecklade metoden förefaller mig väl ägnad för vidare forskning på området praktisk etik och på att Bodøcentret för närvarande är den i särklass mest resursstarka arenan för forskning på ämnesområdet praktisk kunnskap. Vad som skall ske med Yrkeskunnande och teknologi i Stockholm efter Bo Göranson håller på att utredas, det nya ämnet vid Linnéuniversitetet befinner sig ännu i startfasen, och hur centret vid Södertörns högskola kommer att utveckla sig när grundläggaren Ingela Josefsson nu har lämnat sin tjänst återstår att se.

LITTERATURHÄNVISNINGAR

Om vetenskapsbegreppets historia: se Tore Nordenstam, *Exemplens makt*, Stockholm 2005. Reviderad och utvidgad version på engelska: *The Power of Example*, Stockholm 2009.

Mer om etik som vetenskap i kapitlet *Kant och utilitaristerna*.

Citatet från R. B. Brandt är från hans bok *Ethical Theory*, Englewood Cliffs, N. J., 1959, s. 295.

A. J. Ayer, *Language, Truth and Logic*, London 1936 och senare upplagor.

J. L. Austins artikel ”A Plea for Excuses” publicerades i *Proceedings of the Aristotelian Society* 1956-57; omtryckt i J. L. Austin, *Philosophical Papers*, red. J. O. Urmson & G. J. Warnock, Oxford 1961. Citatet finns på s. 162 i *Philosophical Papers*. Artikeln finns också på internet: <http://www.ditext.com/austin/plea.html>

S. Toulmin, ”How Medicine Saved the Life of Ethics”, *Perspectives in Biology and Medicine*, 25 (4), s. 736-750, Summer 1982. Omtryckt i Tom L. Beauchamp & LeRoy Walters, red., *Contemporary Issues in Bioethics*, 3rd ed., Belmont, California, 1989, s. 45-53.

Mina böcker *Sudanese Ethics* (1968) och *Exemplets makt* (2005) kan laddas ned från <http://www.torenordenstam.se/bocker/>

Filosofen Hjørdis Nerheim framhäver vikten av omdömesförmåga och situationsförståelse i boken *Den etiske grunnerfaring. Fra regelforståelse til fortrolighetskunnskap* (Oslo 1991). Där finns bland annat ett tänkvärt avsnitt om dilemman i sjukvården (”Moralsk handling i en klinisk kontekst: Ethiske dilemmaer”, s. 72-90).

Citatet om praktisk kunskap på Södertörns högskola i avsnittet *Praktisk kunskap* är från Fredrik Svenæus, ”Vad är praktisk kunskap? En inledning till ämnet och boken”, i J. Bornemark & F. Svenæus, red., *Vad är praktisk kunskap?*, Huddinge 2009, s. 12. Hela boken kan laddas ned från internet:

<http://sh.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:303147>

Bodørapporten *Praktisk kunnskap – som erfaring og som forskningsfelt* (HBO-rapport 10/2005) finns också på internet: <http://www.torenordenstam.se/hbo10/hbo10.pdf>

De i texten nämnda avhandlingarna av Adrian Ratki , Roland Ljungberg, Lars Mouwitz och Kari Steinsvik är publicerade av *Dialoger* i Stockholm. Mera om Göranzongruppens många publikationer på Dialogers webbplats: www.dialoger.se

DET DEDUKTIVA IDEALET

Det deduktiva idealet åtnjuter något överraskande en viss popularitet i moralfilosofiska kretsar. Syftet med de närmast följande sidorna är att visa att detta ideal är ohållbart på det etiska området och att skissera de metodologiska konsekvenserna som förkastandet av deduktiva etiska modeller innebär.

Subsumtionsmodellen

Enligt en allmänt utbredd uppfattning om etisk argumentation innebär etiska argument först och främst en tillämpning av moralnormer på enskilda situationer. Den etiske tänkaren formulerar och försvarar vissa normer; när de faktiska förhållandena i ett givet fall är kända, så återstår det bara att använda den relevanta normen på de givna fakta och att komma fram till en konklusion genom att använda syllogistiska regler eller dylikt. Premissen som beskriver de föreliggande fakta subsumeras under en passande norm, och slutsatsen ger sig så att säga av sig själv. Jag skall kalla den uppfattningen om vad som föregår i etiska argument för *subsumtionsmodellen*.

Modellen leder till en nätt arbetsdelning på det etiska området. Moralprinciperna är den etiske tänkarens ansvar. Det finns delade meningar i frågan om moralfilosofer i sin roll som moralfilosofer skall uppträda som moralister på det viset. Den mest ytterliggående åsikten är att han inte skall göra det, vilket leder till att metaetik och eventuellt också

deskriptiv etik blir det enda som moralfilosofen bör ägna sig åt. Enligt den mindre ytterliggående åsikten hör också generella normativa problem till moralfilosofins arbetsområde. Men bägge lägren är överens om att tillämpningen av principerna är en ganska enkel historia som utan problem kan överlämnas till dem som Stevenson har kallat för ”specialisterna”, dem som har så mycket detaljkunskaper om mål-medelförbindelser och fakta att de är i stånd att använda den givna normen på enskilda situationer.¹ Resultatet är en skarp gräns mellan etisk teori (som sysslar med generella principer) och etisk praktik (som sysslar med tillämpningen av de generella principerna). Det innevarande kapitlet avser att visa att det inte finns någon grund för en sådan skarp gränsdragning.

Välkända exempel på hur subsumtionsmodellen kan användas finner man bland annat i den utilitaristiska traditionen. Utilitaristen formulerar etikens grundläggande normer (till exempel ”En handling är moraliskt riktig om och endast om den leder till så mycket lycka som möjligt”), anför skäl som stödjer de föreslagna grundnormerna, och efter att ha lagt till ett antal utfyllande kommentarer och avvisat diverse invändningar överlåter han det till de moraliska aktörerna att själva tillämpa normerna på enskilda situationer. Om en viss person kommer fram till att en viss handling sannolikt är lyckomaximerande, så är det riktigt att han utför den handlingen; om inte, så är det oriktigt.²

Ett annat exempel på hur subsumtionsmodellen kan användas är Ladds rekonstruktion av Navahoetiken. Enligt Ladd kan alla Navahoindianernas etiska normer tillbakaföras till en enda basal princip som kan formuleras på två olika vis:

Positiv formulering: Utför alla de handlingar som är nödvändiga för att främja din egen välfärd!

Negativ formulering: Utför inga handlingar som leder till olycka för dig själv!³

Ladd hävdar att alla enskilda föreskrivande moraliska utsagor och praktiska regler som ingår i Navahokoden kan härledas från den nyss nämnda grundläggande principen plus de

skäl som informanten själv anför.⁴ Om informanten till exempel säger att man inte bör stjäla därför att det leder till bråk (man blir ertappad), så kan den analyserande filosofen formulera den underförstådda premissen och rekonstruera argumentet på följande vis:

Utför inga handlingar som leder till olycka för dig själv!

Att stjäla och bli ertappad leder till olycka för dig själv.

Alltså, stjal inte!⁵

Bak rekonstruktioner av detta slag ligger det två dubiösa antaganden: (i) antagandet att premisserna i etiska argument alltid *implicerar* konklusionen (med andra ord att konklusionen kan *härledas* från premisserna): (ii) antagandet att premisserna som omtalar enskilda situationer är rena faktautsagor som utan komplikationer kan överlåtas till specialisterna.

Ladds exempel visar klart och tydligt hur det kan gå när subsumtionsmodellen används på det etiska området – den medför en bestämd metodologi. De två antagandena som ligger bakom modellen leder naturligt till åsikten att den deskriptiva etikens uppgift är att rekonstruera informanternas grundläggande normer. Och eftersom relationen mellan de grundläggande normerna och resten av det etiska systemet antas vara implikation (logisk konsekvens, härledning), så ligger det onekligen nära till hands att se en parallell mellan det som sker när man analyserar etiska system och det som ibland sker på det matematiska området – vägen öppnas för att se på etiska koder som deduktiva system i vilka de grundläggande normerna har rollen som axiom och de härledda reglerna har rollen som teorem.

Det deduktiva idealet på det etiska området har formulerats mycket klart av Brandt i en passus som kan vara värd att citera i sin helhet:

Idealet är en normativ "teori" som består av ett antal generella principer som kan jämföras med axiomen i ett geometriskt system. Idealet är att den består av ett antal riktiga eller giltiga generella principer, som är så korta och enkla som

möjligt och som är fullständiga i betydelsen att alla etiska utsagor som är riktiga eller giltiga kan deduceras från de generella principerna tillsammans med sanna icke-etiska utsagor.⁶

En intressant konsekvens av den deduktiva föreställningen om etik är att hållbarhetskriterierna för etiska system sammanfaller med hållbarhetskriterierna för andra axiomatiska system.⁷ Att det deduktiva idealet har den konsekvensen kan betraktas som ett *reductio ad absurdum*-argument mot det deduktiva idealet. Man behöver inte befatta sig särskilt länge med frågan om vilka egenskaper ett etiskt system bör ha för att kunna uppfylla sina funktioner väl innan man kan se hur ohållbar jämförelsen med axiomatiska system är. Ett hållbart etiskt system måste till exempel vara så flexibelt att det kan användas på nya och oförutsedda situationer, och för att kunna vara flexibelt på det viset måste det finnas en viss *öppenhet* i systemet. Det är svårt att föreställa sig att det deduktiva idealet hade varit lika populärt om den egenskapen hos etiska system hade ägnats större uppmärksamhet i den moralfilosofiska litteraturen.

Etikens öppna textur

Det kan vara klagörande att jämföra etiken med det rättsliga området. Det deduktiva juridiska idealet har utsatts för skarp kritik i nutida rättsvetenskap. I början av tjugotalet skrev Roscoe Pound om ”myten om det rättsliga systemets logiska fullständighet och den mekaniska logiska ofelbarheten i den logiska process som innebär att förutbestämda regler som är implicita i det givna juridiska materialet härleds och tillämpas”. Han betonade vikten av att det finns ”ett stort utrymme för skön” i tillämpningen av det rättsliga systemet.⁸ För att använda Friedrich Waismanns nyttiga uttryck måste rättssystemet i viss mån ha en ”öppen textur”.⁹ En term kan sägas ha en öppen textur om det inte finns en bestämd uppsättning av regler som är nödvändiga och tillräckliga för användningen av termen i fråga. De flesta av våra allmänna uttryck har en öppen textur i denna mening. Är det till exempel nödvändigt att ha en viss minimilängd för att korrekt kunna kallas för ”människa”? Så som det ordet brukar användas är dess betydelse inte

tillräckligt bestämd för att kunna ge ett klart svar på frågan. Det finns klara mönsterfall där vi inte tvekar att använda uttrycket ”människa”, men vanligt språkbruk är också så flexibelt att det gör det möjligt för oss att använda ordet i olika slags oförutsedda situationer som kan uppstå. Matematiska uttryck, däremot, har inte något av den sortens flexibilitet. Ord som ”rektangel” och ”två” har åtminstone i matematiska sammanhang en sluten textur. Användningen av sådana ord styrs av uppsättningar av fasta bestämda regler som inte ger något utrymme för skön.

I det ovanstående har ”öppen textur” bara definierats för termer. I förlängningen av detta kan utsagor, exempelvis rättsliga regler eller moralprinciper, sägas ha en öppen textur om de använder sig av termer med en öppen textur på ett substantiellt vis (och inte bara nämner termerna i ett citat eller dylikt).

Det finns två skäl till att rättssystem bara kan fungera tillfredsställande om de rättsliga uttrycken och reglerna har en öppen textur: (i) lagstiftaren kan inte förutse alla framtida fall som man kan vilja subsumera under lagen och måste därför i viss utsträckning låta deras mening vara obestämd; (ii) om man skulle försöka sig på att skriva lagen så att alla framtida möjligheter blir täckta, så skulle resultatet inte bara bli oönskade kryphål utan också att lagsamlingen som helhet skulle bli fullständigt ohanterlig. Det är inte bara så att vår kunskap om det som kommer att ske är begränsad. Våra mål är också delvis obestämda. Vi bestämmer inte i förväg vad vi kommer att göra i alla möjliga slags situationer. Regler om rimligt hänsynstagande, till exempel, är avsedda att skydda människor mot olägenheter av olika slag, men det går inte att i förväg specificera i detalj alla de omständigheter som kan komma att innebära olägenheter för alla berörda parter.¹⁰

Den etiske tänkaren är uppenbarligen i samma läge som lagstiftaren. Han kan inte i detalj föreskriva vad folk bör göra i alla möjliga slags situationer; hans avsikter måste vara i viss mån obestämda. De allmänna principer som etiska tänkare förser oss med har en öppen textur som ger oss som moraliska aktörer ett visst spelrum. I detta avseende är den moraliske aktören i samma situation som domaren i rättssalen – hans avgöranden bidrar till att göra reglerna mera bestämda. Det finns naturligtvis klara okontroversiella rutinfall

Metodologiska konsekvenser

Etikens öppna textur har viktiga konsekvenser både för deskriptiv och för normativ etik. Sökandet efter grundläggande normer kan inte längre ses som den deskriptiva analytikerns viktigaste uppgift. Uppgiften blir att framställa hela systemet av generella och speciella normer; de generella normerna kan inte förstås fullt ut om man inte beaktar de speciella normerna som bidrar till att ge de generella normerna en mera bestämd mening. Och det räcker inte att granska de generella och de speciella normerna – man måste undersöka exempel på användningen av normerna; normerna får en mera bestämd innebörd när de tillämpas. Etikens tillämpning kan därför inte skiljas från arbetet med att utarbeta de ”teoretiska” aspekterna på ett etiskt system.¹¹ Kunskap om en persons generella etiska principer gör det inte överflödigt att inhämta kunskap om vederbörandes partikulära moraldomar, på samma vis som kunskap om statuterna i lagböckerna inte gör det onödigt att granska enstaka fall. Kasuistik är en väsentlig del av etiken.

Denna slutsats kan förstärkas ytterligare genom att reflektera något över konsekvenserna av två andra aspekter på etisk diskurs och etisk argumentation: (1) den roll som analogitänkande spelar på det etiska området; (2) det förhållandet att några av den normativa etikens centrala uttryck har en övervägande emotiv mening.

(1) Subsumtionsmodellen bygger på antagandet att etisk argumentation väsentligen består av att regler tillämpas på enskilda situationer. Men det verkar mera rimligt att anta att mycket etiskt resonande är mera likt juridisk argumentation från precedensfall än

juridisk argumentation från statuter. Subsumtionsmodellen negligerar exemplens roll på det etiska området. Goda exempel på precedensfallstänkande kan man finna i kristen och islamsk etik, till exempel, som båda i stor utsträckning baserar sig på analogiskt tänkande med utgångspunkt i enskilda händelser. Konventionell gruppetik brukar förmedlas till det uppväxande släktet både genom regler och genom exempel. Att försöka rekonstruera sådana etiska system som en samling av regler skulle vara som att försöka rekonstruera *case law* (precedensfallbaserad juridik) som en samling av statuter. Det skulle ge en felaktig bild av det existerande systemet. Om man vill komma fram till en rättvisande bild av någons etik, så bör man försöka att finna fram till i vilken utsträckning som vederbörande använder sig av regler i sitt etiska tänkande och i vilken utsträckning som han resonerar analogiskt med utgångspunkt i precedensfall. Det partikularistiska perspektivet på etik som försvaras här är givetvis helt väsentligt när det gäller etik som uttrycks med hjälp av exempel.

Som Hart har betonat, har argumentation med utgångspunkt i statuter mycket av den valfrihet som argumentation med utgångspunkt i exempel ger oss.¹² Mycket regelbaserat tänkande har faktiskt en analogisk karaktär, vilket hänger samman med det sätt som allmänna uttryck får sin mening i dagligspråket. Uttryckligt formulerade villkor för hur uttryck skall användas är inte vanligt förekommande i vardagslivet. Det är bara i speciella sammanhang, som i vetenskapliga och rättsliga kontexter, som man brukar ge uttryck deras mening på det viset. Med undantag för sådana specialiserade sammanhang sker användandet av uttryck på grundval av tidigare användningar som betraktas som bindande. Att tala om ”meningsregler” tenderar att vara vilseledande av just detta skäl. Vanligtvis är språkbrukarna inte medvetna om sådana regler, och stor försiktighet är på sin plats när man försöker rekonstruera meningsregler från användningar. Men det är just så som nyckeluttrycken i många (men inte alla) etiska system förvärvar sin mening. I stället för att försöka finna allmänna regler som styr användningen av uttrycken borde man gå in för att kartlägga deras användningsområden. Om man till exempel önskar att få reda på vad en viss person menar med ”synd” eller ”välfärd”, så bör man hellre försöka att finna fram till vilka förhållanden som han använder de orden om och låta det bero med

detta snarare än att försöka att sammanfatta resultaten i form av en uppsättning av nödvändiga och tillräckliga villkor för användningen av orden i fråga.

Filosofier som är speciellt fascinerade av matematiska och vetenskapliga sammanhang har en tendens att negligera eller minimalisera skillnaderna mellan öppna och slutna begrepp. En fyrkantig semantik med distinktionen mellan konnotation och denotation i centrum verkar att vara ett av skälen till subsumtionsmodellens popularitet på det etiska området.¹³

(2) Ett annat argument för en partikularistisk ansats på etikområdet är att många av nyckeluttrycken i etiken har en övervägande emotiv mening. Ord som ”lycka”, ”välfärd”, ”olycka” kan användas på praktiskt taget vilka mänskliga situationer som helst som man har en viss hållning till. Att få höra exempelvis att den grundläggande normen i en bestämd persons etik är att uppnå lycka är ganska intetsägande om man inte får reda på vilka slags situationer som personen i fråga är villig att subsumera under den normen. Sådana uttryck har inte ens den hårda kärnan av bestämd deskriptiv mening som öppna empiriska och rättsliga uttryck har. Ord som ”lycka”, ”välfärd” och ”olycka” har en sammanfattande funktion, och de grundläggande normerna som sådana ord ingår i har ungefär samma funktion som en kapitelrubrik. Men en rubrik är inte ett kapitel. En grundläggande norm är heller inte ett etiskt system. Att formulera de grundläggande normerna i en etik kan inte ersätta en framställning av hela det system som bidrar till tolka de grundläggande normerna.¹⁴

Om distinktionen mellan teleologisk och deontologisk etik

Etikens öppna textur har intressanta konsekvenser för distinktionen mellan teleologiska och deontologiska etiska system. Den distinktionen betraktas ofta som en avgörande gränsdragning på det etiska området. Jag skall lägga fram några skäl för att betvivla att så är fallet. Distinktionen mellan teleologisk och deontologisk etik förefaller mig trivial, ty

antingen uppfattas den på ett sådant vis att all etik blir teleologisk (i), eller så förefaller det rimligt att anta att alla etiska system är deontologiska, antingen öppet eller dolt (ii).

(i) Det finns olika utläggningar av vad skillnaden mellan teleologi och deontologi egentligen går ut på, men den viktigaste idén är att om ett etiskt system är så beskaffat att handlingars moraliska kvalitet uteslutande beror på deras konsekvenser, så är systemet teleologiskt; och annars är det deontologiskt.¹⁵ Här kan man notera sig att om uttrycket ”konsekvens” tas i mycket vid mening, så blir den triviella konsekvensen att alla etiska system är teleologiska. Om till exempel handlingar som ger uttryck för personlig integritet anses vara goda i sig och om värdet av sådana handlingar betraktas som en konsekvens av handlingarna av det skälet att handlingarna framkallar detta värde, så står vägen öppen för att betrakta alla etiska system som teleologiska. Helt generellt, om det värde som framkallas genom blotta följandet av en norm betraktas som en konsekvens av att handlingen i fråga utförs, då kan det inte finnas någon deontologisk etik. Om distinktionen mellan teleologisk och deontologisk etik skall kunna vara till någon nytta över huvud taget, så kan man inte låta uttrycket ”konsekvens” referera till *alla* faktorer i aktörens situation som kan anses som moraliskt relevanta. Uttrycket måste begränsas till sådana ”konsekvenser” som rimligen kan betraktas som förorsakade av handlingen i fråga. När en handling utförs, kan man alltid finna normer som satisfieras av utförandet av handlingen i fråga, men att normerna blir följda kan knappast betraktas som förorsakat av utförandet av handlingen, även om man i någon mera löslig mening skulle kunna säga att normföljandet är en konsekvens av att handlingen har utförts.

(ii) Om man undgår ”konsekvens” i den antydda lösliga betydelsen av ordet, så finns det goda grunder för att anta att ingen har lyckats vara en konsistent teleolog och att all etik måste vara deontologisk, vilket återigen trivialiserar själva distinktionen mellan teleologisk och deontologisk etik. En handlingars moraliska värde (om den är riktig, oriktig, påbjuden och så vidare) beror enligt teleologerna helt och hållet på det värde som konsekvenserna av handlingen har. Detta förutsätter givetvis att konsekvensernas värde alltid kan uppskattas utan att hänsynstagande till handlingens moraliska värde. Den förutsättningen håller möjligen för några etiska system, exempelvis Benthams

hedonistiska utilitarism som bygger på antagandet att lust kan mätas. Men kvantitativ utilitarism är inte populär i våra dagar av det enkla skälet att man inte har kunna finna generella metoder för mätning av alla slags lust och olust.¹⁶ Om det inte finns generella metoder för att kvantifiera lust och liknande, så verkar det rimligt att anta att också bekännande utilitarister ibland påverkas av sina förutfattade meningar om vad som är rätt och fel när de gör sina uppskattningar av godhetsmängderna som de relevanta handlingsalternativen sannolikt leder till. Mitt förslag är med andra ord att det ibland händer att konsekvenserna av en handling blir betraktade som bättre än konsekvenserna av andra möjliga handlingar därför att man redan vet att handlingen är riktig. Hur skulle teleologerna annars kunna vara så säkra på att åtminstone många av de handlingar som vanligtvis betraktas som riktiga någon gång i framtiden, när man har utarbetat bättre mätmetoder, kommer att visa sig leda till bättre konsekvenser än andra tillgängliga handlingsalternativ? Problemet för en teleolog är att bortse från irrelevanta föreställningar om handlingars inneboende moraliska värde när han uppskattar värdet av deras konsekvenser. Om man anser att det bara finns ett slags ting som är goda i sig (till exempel lustupplevelser), är det kanske någorlunda lätt att hålla sådana irrelevanta betraktelser under kontroll; men ju större variation man anser att det finns på området för det som är gott i sig, desto svårare blir det att göra så. Och om man går så långt som att säga att det enda som til syvende og sidst är gott i sig är en hel livsstil, så försvinner den sista möjligheten att skilja mellan frågorna om konsekvensernas värde och frågorna om handlingarnas värde. Men det är just detta som sker när ”lycka” och liknande ord fungerar som paraplyuttryck som sammanfattningsvis står för en hel livsstil. Om man inser att det förhåller sig på det viset, så verkar det rimligt att anta att också de filosoferna som har betraktat sig själva som teleologer egentligen har varit förklädda deontologer. Då är distinktionen mellan teleologisk och deontologisk etik inte längre intressant.

NOTER

¹ Stevenson 1944, s. 174ff.

² Jämför t.ex. Mills *Utilitarianism* eller Hospers 1961, kap. 5. Moore 1912 är den klaraste framställningen av den utilitaristiska etikteorin. Jämför även Smart 1961.

³ Ladd 1957, s. 278.

⁴ Ladd 1957, s. 277-278.

⁵ Jämför Ladd 1957, s. 279.

⁶ Brandt 1959, s. 295.

⁷ Naess och Galtung drar den slutsatsen i sin rekonstruktion av Gandhis politiska etik och diskuterar om deras rekonstruerade system av principer är fullständigt, motsägelsefritt och oberoende. Se Naess och Galtung 1955.

⁸ Pound 1959, s. 59, 69.

⁹ Waismann 1952, s. 199ff.

¹⁰ Historien om begreppet ting som är farliga i sig i amerikansk *case law* är mycket informativ. Se t.ex. Levi 1961, s. 9-27.

¹¹ Jämför Edel & Edels betoning av behovet av undersökningar av ”hela det kulturella innehållet” som etiska uttryck har (Edel & Edel 1959, s. 118).

¹² Hart 1961, s. 121-132.

¹³ De vanliga definitionerna av ”konnotation” är som skräddarsydda för slutna uttryck. I Black 1952, till exempel, kan man läsa följande: ”Ett uttrycks konnotation är helheten av alla egenskaper som något måste ha för att uttrycket skall kunna användas på det” (s. 438).

¹⁴ Mill tycks ha varit medveten om detta när han skrev att det finns mycket som är ”en del av lyckan”, som han något oprecist uttryckte det.

¹⁵ Jämför t.ex. Ladd 1957, s. 282-284, eller Brandt 1959, s. 354.

¹⁶ Smart 1961 är ett undantag.

LITTERATURHÄNVISNINGAR

M. Black, *Critical Thinking*, New York 1952.

R. B. Brandt, *Ethical Theory*, Englewood Cliffs, N. J., 1959.

M. Edel & A. Edel, *Anthropology and Ethics*, Springfield, Ill., 1959.

H. L. A. Hart, *The Concept of Law*, Oxford 1961.

J. Hospers, *Human Conduct*, New York 1961.

J. Ladd, *The Structure of a Moral Code*, Cambridge, Mass., 1957.

E. H. Levi, *An Introduction to Legal Reasoning*, Phoenix Books, Chicago 1961.

J. S. Mill, *Utilitarianism*, Everyman's Library, London 1910.

G. E. Moore, *Ethics*, Home University Library, London 1912.

A. Næss & J. Galtung, *Gandhis politiske etikk*, Oslo 1955.

R. Pound, *An Introduction to the Philosophy of Law*, Yale Paperbound ed., New Haven 1959.

J. C. C. Smart, *An Outline of a System of Utilitarian Ethics*, Melbourne 1961.

B. L. Stevenson, *Ethics and Language*, New Haven 1944.

F. Waismann, "Verifiability", i A. Flew, red., *Logic and Language*, First Series, Oxford 1952.

KONSEKVENSETIKENS REMARKABLA TÖJBARHET

I moralfilosofin har det länge varit en favoritsysselsättning att försöka ordna hela det etiska området i form av ett system av regler. Ambitionen har då varit att finna fram till ett så litet antal grundläggande regler som möjligt, helst bara en enda grundnorm, som alla andra etiska regler och utsagor kan härledas från. Man har försökt att åstadkomma en pyramid, där den breda basen utgörs av alla partikulära moralutsagor ("Du, Anna Andersson, bör inte ta abort i den situationen som du nu befinner dig i"; "Bertil Bertilsson borde inte ha inlåtit sig på mutor i sina förhandlingar med de indiska agenterna"; och så vidare). De partikulära moralsatserna kan stödjas med hänvisning till generella normer ("Abort efter den tolfte veckan är alltid moraliskt betänkligt"; "Korruption kan aldrig tolereras i detta företag"; och så vidare). Och tanken är att hela mängden av mer eller mindre generella etiska normer till syvende og sidst kan stödjas med hänvisning till den etiska grundnormen (eller grundnormerna, om man ser sig nödsakad att operera med mer än en sådan). En sådan pyramid kallas ofta för en "etisk teori".

Det finns goda skäl att tvivla på att det går att åstadkomma en acceptabel pyramid av detta slag. Det viktigaste har att göra med den sannolikt starkt överdrivna roll som man i sådana försök brukar tillskriva de etiska reglerna. Samspelet mellan regler och exempel på det etiska området tillhör förvånande nog det som ännu är dåligt undersökt.

I nutidens moralfilosofi brukar man också dela in de etiska teorierna i två huvudtyper: konsekvensetiska (eller "teleologiska") teorier på den ena sidan, och teorier som inte är konsekvensetiska på den andra sidan. De teorier som inte är konsekvensetiska brukar

man kalla för "deontologiska" teorier. Skillnaden har att göra med vilken vikt man lägger på konsekvensernas roll på det etiska området. En konsekvensetiker är en person som anser att handlingars moraliska kvalitet (deras riktighet eller oriktighet) uteslutande beror på värdet av deras konsekvenser. Är konsekvenserna tillräckligt bra (eller tillräckligt lite dåliga), så är handlingarna moraliskt riktiga; eljest är de moraliskt oriktiga. En deontolog är en person som inte accepterar detta antagande. En deontolog är alltså en person som anser att handlingars moraliska riktighet inte beror uteslutande på deras konsekvenser utan också på andra omständigheter, åtminstone ibland. Standardexemplet på en handlingstyp, vars moraliska kvalitet inte beror enbart på konsekvenserna, är löften. Om det har avgivits ett löfte att göra något, så är det onekligen något som bör beaktas i tillägg till de vanliga konsekvensbetraktelserna. Det som löftesexemplet visar är att handlingars moraliska kvalitet inte bara beror på deras konsekvenser utan ibland också på föregående omständigheter.

Under 1900-talets gång har det visat sig att konsekvensetiskt tänkande personer över huvud taget inte tar intryck av motexempel av detta eller andra slag. De anstränger sig i stället att visa att också sådana föregivna motexempel kan inpassas i den konsekvensetiska analysramen. Analysramen visar sig efterhand vara ganska elastisk.

Min diagnos går ut på att konsekvensetikens remarkabla töjbarhet beror på oklarheter i själva föreställningen om en mängd av konsekvenser med ett visst värde, som påstås vara fullständigt oberoende av eventuella föreställningar om att vissa handlingstyper är riktiga eller oriktiga i sig (oavhängigt av deras efterföljande verkningar).

Utilitarister (som är vanligaste formen av konsekvensetiker i våra dagar) brukar låtsas att konsekvensernas värde kan mätas och läggas samman. Så är det ju också ibland. Man kan till exempel räkna ut hur många miljoner kronor ett företag sannolikt skulle kunna spara om det införde ett nytt produktionssystem i stället för det gamla löpande bandet. Men för det mesta kan vi inte mäta och lägga samman värdet på alla de olika konsekvenser som t.ex. en abort skulle medföra för de berörda parterna. Hur mäter vi värdet av den ofödda varelsens liv, till exempel? Hur väger vi detta värde mot värdet av andra faktorer i en

sådan situation? Vi företar faktiskt avvägningar i svåra situationer av detta och andra slag, men avvägningarna består inte i att olika aspekter tillskrivs talvärden, som sedan kan läggas samman. Vi bygger nödvändigtvis på erfarenhet och skön. Det viktiga är att se till att alla relevanta aspekter på saken beaktas, att inte något blir bortglömt. Det händer, som vi alla vet, att erfarna och kloka personer, med beaktande av sakens alla aspekter, kommer fram till totalt olika konklusioner angående vad som bör göras.

Och det är här som själva distinktionen mellan konsekvensetik och deontologisk etik spricker. När vi utövar vårt skön, när vi företar våra avvägningar av de relevanta aspekterna, hur kan vi då veta om det bara är konsekvensernas värde som vi tar hänsyn till? Hur kan vi då veta att inte några hänsyn till handlingars riktighet och oriktighet, oberoende av värdet av deras konsekvenser, smyger sig in i våra överväganden? Svaret är att det kan vi inte veta. Själva distinktionen mellan konsekvensetik och deontologisk etik går i upplösning i det syrebad som utövandet av vårt etiska skön, vår praktiska klokhet, innebär.

Om man inte beaktar den praktiska erfarenhetens roll i våra etiska överväganden, kan man fortsätta att inbilla sig att man är till exempel en renodlad utilitarist. Många uppfattar sig också så. I ljuset av ovanstående betraktelser förefaller det emellertid mera rimligt att anta att dessa förmenta utilitarister är utsatta för ett intellektuellt självbedrägeri. Det finns många som tror att de är utilitarister. I själva verket finns det nog inga alls.

KANT OCH UTILITARISTERNA

I nutida moralfilosofi är det vanligt att ställa Kants etik och utilitarism mot varandra som rivaliserande etiska teorier. Studenterna lär sig att det finns etiska teorier av två slag, de som är konsekvensorienterade och de som inte är det. De förstnämnda kallas teleologiska etiska teorier, den andra typen kallas deontologisk etik. Som typexempel på teleologisk etik brukar man ta den klassiska utilitarismen (Jeremy Bentham och John Stuart Mill) och sådana nittonhundratalsvarianter som regelutilitarismen (R.B. Brandt och andra) och preferensutilitarismen (R.M. Hare). Som typexempel på deontologiska teorier brukar man ta Immanuel Kant och W.D. Ross.

För att illustrera och tydliggöra skillnaden mellan teleologisk och deontologisk etik får studenterna ofta genomgå övningar som går ut på att finna kantianska och utilitaristiska lösningar på etiska problem, som hämtas både från litterära klassiker som Dostojevskis *Brott och straff* och från andra håll. Ett typiskt exempel kan se ut så här. Det är oro i befolkningen. Makthavarna menar att det kan bli lugnt igen om en viss person straffas för handlingar som han inte har begått. Men folket tror att det är han som är den skyldige. Skulle det vara moraliskt rätt att offra en mänsklig syndabock i ett sådant fall? Vad skulle en utilitarist säga om detta och vad skulle en kantian komma fram till? Övningarna brukar presenteras på ett sådant vis att studenterna blir uppmuntrade till att föreställa sig att kantianerna alltid fördömer bestraffning av oskyldiga personer, medan utilitaristerna kan komma till olika konklusioner beroende på hur de bedömer de långsiktiga konsekvenserna av att oskyldiga ibland blir straffade.

Exemplet ingår i en pedagogisk tradition som bygger på en speciell förutsättning, nämligen att Kants moralfilosofi med rätta kan ses som ett alternativ till utilitarismen. Kant, Bentham, Mill, Ross, Hare och så vidare betraktas som upphovsmän till konkurrerande normativa teorier på det etiska området. Traditionen förmedlas och befästs av de akademiska läroböckerna i etik. Utdrag från Kants *Grundläggning av sedernas metafysik* ställs i kontrast till utdrag från tänkare som Bentham och Mill och deras efterföljare.

Ett gott exempel på hur det kan se ut är R.B. Brandts lärobok *Value and Obligation* från 1961. Brandt börjar med ett par kapitel om det goda och det rätta ("What is Worthwhile?", "Which Acts Are Right?"). John Stuart Mill dyker upp i det första kapitlet med ett omfattande utdrag från *Utilitarianism*. Det andra kapitlet börjar med några sidor om etisk egoism och "klassisk etisk intuitionism", och sedan kommer ett tiotal sidor från den första stora klassikern i den utilitaristiska traditionen – Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* från 1780-talet, och därefter omkring tjugo sidor från H.J. Patons översättning av Kants *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Kapitlet avslutas med utdrag från W.D. Ross, John Rawls och Thomas Aquinas. Brandt ser alltså på Kants *Grundlegung* som ett tidigt bidrag till den pågående debatten om kriterierna för handlingars moraliska riktighet. Det är ett betänkligt sätt att hantera Kant. Brandt ger själv uttryck för en viss tveksamhet angående detta i den korta introduktionen till avsnittet om Kant:

Avhandlingen (*Grundlegung*) behandlar inte bara frågan om vilka handlingar som är de rätta. Tyngdpunkten ligger faktiskt på den frågan som avhandlingen börjar med: Vilka människor och handlingar är moraliskt berömliga? Kants svar på den frågan är att det som gör en människa berömvärd inte är vad hon gör utan om hon handlar så som hon menar att aktningen för plikten kräver.¹

Detta skulle kanske kunna accepteras som en något oprecis beskrivning av början på den första delen av *Grundlegung*, men det är vilseledande att säga att boken börjar så. Kants *Grundläggning av sedernas metafysik* börjar med ett långt förord, i vilket författaren förklarar vad han försöker göra på de följande sidorna. I de filosofiska läroböckernas värld brukar man hoppa över det.

Brandt fortsätter sin Kantpresentation med påståendet att den centrala delen av *Grundlegung* består av framläggningen och försvaret av en generell princip för handlingars riktighet, som han sammanfattar på följande vis: ”att göra A är moraliskt tillåtet (riktigt) om personen är villig att låta *alla* göra det till en regel att göra A under omständigheterna *BCD*”. Detta skulle kanske kunna accepteras som en preliminär beskrivning av en av aspekterna på Kants kategoriska imperativ, men det är också tämligen vilseledande, som vi strax skall se.

Brandt avslutar sin lilla introduktion i ekumenisk anda:

Kant var själv mycket kritisk mot utilitarismen, men man kan fråga sig om man inte skulle kunna acceptera Kants princip som utilitarist – eller till och med som egoist.²

Han avslutar med att så tvivel om Kants teori egentligen bör betraktas som ett svar på frågan ”Vilka handlingar är riktiga?” Det handlar kanske om något ”mera abstrakt och grundläggande”. Kanske rör det sig om en teori om hur etiska utsagor kan valideras (“a theory of the justification of ethical statements”).

Brandts förslag att kantiansk och utilitaristisk etik kan försonas med varandra bygger på hans egen oprecisa återgivning av Kants första formulering av det kategoriska imperativet, vilket förvisso gör det svårt att se olikheter mellan Kants etik och några versioner av utilitarismen (regelutilitarismen, preferensutilitarismen). Enligt Brandt är det så att Kant menade att en handling A är moraliskt riktig om den handlande personen är villig att göra det till en regel för alla att göra A under omständigheterna BCD. Men om man läser Kants text noga, så kan man se att moralisk riktighet enligt Kant inte beror på vad jag och andra människor är villiga att godta när alla relevanta omständigheter beaktas. Kriteriet på en handling moraliska riktighet är enligt Kant att det är möjligt att godta den *utan att det uppstår motsägelser i ens egen vilja*. Det centrala analysobjektet hos Kant är begreppet om ett rationellt väsens vilja. Alla rationella väsen försöker undgå motsägelser. Det finns inte något försök att definiera begreppet rationellt väsen i Kants text, men önskan om att undgå inkonsekvenser hör utan tvivel till de egenskaper som ett sådant väsen måste ha. Det är en väsentlig del av den västerländska filosofitraditionens

föreställningar om vad det innebär att vara en förnuftig varelse. Det har inte något att göra med våra preferenser, som tillhör det empiriska området. Det är något som nödvändigtvis kännetecknar alla rationella väsen och som alltså tillhör filosofens speciella arbetsområde – det som är *a priori*.³

Det som sker i Brandts lärobok är att Kants etik pressas in i en välkänd moralfilosofisk form. Formen kommer från den utilitaristiska traditionen, särskilt den versionen som G.E. Moore utarbetade i sin lilla bok *Ethics* (1912). Enligt den traditionen är det moralfilosofins centrala uppgift att söka välgrundade svar på frågorna om vad som är gott i sig och vilka handlingarna som är riktiga och att klargöra vad det innebär att en etisk utsaga är giltig. För att kunna pressa Kants etik in i den formen måste man läsa selektivt. Man måste bortse från de sidorna av Kants moralfilosofi som inte passar in i formen. Utilitarismen används som en prokrustessäng. De delarna av Kants etik som inte ryms i sängen skärs bort, till exempel förordet till *Grundlegung* och Kants behandling av området tillämpad etik.

R.B. Brandt är inte den förste filosofen som har föreslagit att Kants etik och utilitarismen inte bör betraktas som skarpa kontraster och att de två traditionerna kan förenas med varandra. Låt oss se på ett exempel från området tillämpad etik, som har utvecklat sig till en livaktig filosofisk arena de sista decennierna. Som beteckningen ”tillämpad etik” antyder betraktas den tillämpade etiken ofta som ett område där etiska teorier sätts i bruk. Den amerikanska filosofen Ruth Macklin är en välkänd representant för den delen av tillämpad etik som kallas medicinsk etik eller mera generellt bioetik. Enligt hennes mening är det möjligt att tala om experter på det etiska området. För att kunna räknas som etisk expert måste man känna till de viktigaste etiska teorierna, skriver hon och fortsätter så här: ”Fördelen med att ha en teori är, som filosoferna utförligt har demonstrerat, att partikulära utsagor i stället för att vara *ad hoc* kan framstå som systematiska och välgrundade.”⁴ På det medicinska området, skriver hon, är de viktigaste teorierna kantianism och utilitarism, och för det mesta finner man en kombination av dem. När man visar till patientens autonomi, värdighet och självrespekt, så handlar det om kantianska inslag, och när man visar till långsiktiga positiva eller negativa konsekvenser, så är det enligt Macklins mening ett utilitaristiskt inslag.

Min viktigaste invändning mot detta sätt att se på saken är att det bygger på versioner av kantiansk och utilitaristisk etik som är så urvattnade att resultatet blir hopplöst förvirrande och vagt. Det är inte så att utilitaristerna är de enda som tar hänsyn till konsekvenserna i sitt tänkande om etiska förhållanden. ”Alla etiska läror värda vår uppmärksamhet tar hänsyn till konsekvenserna när riktigheten bedöms. En som inte gör det är helt enkelt irrationell, galen,” som John Rawls har formulerat det.⁵ Det samma gäller värdighet. Det är inte så att Kant är den som har uppfunnit föreställningen om personlig värdighet och självrespekt. Alla människor med vettet i behåll tar hänsyn till både värdighet och konsekvenser i sitt etiska tänkande och handlande. Skillnaden mellan kantianer och utilitarister är inte att de beaktar olika saker i det praktiska livet. Skillnaden ligger på den analytiska nivån – där har de helt olika sätt att behandla värdighets- och konsekvensaspekterna, beroende på att deras moralfilosofiska analysprogram är så olika. Konsekvensbedömningar av det utilitaristiska slaget hör inte hemma på området *ren etik*, så som Kant såg det. Enligt honom är det av yttersta vikt att göra en adekvat arbetsdelning i den intellektuella sfären. Mera precist uttryckt måste man skilja mellan det som är nödvändigt eller *a priori*, på den ena sidan, och det som är empiriskt eller *a posteriori*, på den andra sidan. Han betraktade det som filosofins säregna uppgift att finna och klargöra det som måtte finnas av nödvändighetsinslag på områdena kunskap, etik och estetik. Det är också programmet för *Grundläggning av sedernas metafysik*, så som det blir utlagt i förordet till boken. Boken börjar med följande mening: ”*Die alte griechische Philosophie teilte sich in drei Wissenschaften ab: die Physik, die Ethik und die Logik.*”⁶ (“Ancient Greek philosophy was divided into three sciences: Physics, Ethics, and Logic.”)⁷ / ”Den gamla grekiska filosofin indelades i tre vetenskaper: fysik, etik och logik.” / Det är värt att lägga märke till att Kant betraktade etik som en *vetenskap*. Genomgående använde Kant ordet *Wissenschaft* (vetenskap) i dess klassiska betydelse: en vetenskap är ett system av sanna utsagor som kan härledas från grundläggande principer som är så evidenta att de inte behöver bevisas. Vetenskap i ordets moderna betydelse – vetenskap som metodstyrd forskning – är något som har vuxit fram efter Kants tid.⁸ För att stödja påståendet att etik är en vetenskap framstod det som tvingande nödvändigt att lokalisera och formulera de nödvändiga principer från vilka alla andra hållbara etiska utsagor kan härledas.

Kant ansåg att den gamla indelningen av filosofin (i ordets gamla betydelse – all teoretisk kunskap) var helt riktig, men indelningsgrunden måste förklaras. För att göra det införde han två distinktioner: distinktionen mellan formell och materiell kunskap och distinktionen mellan ren och empirisk kunskap. Den formella kunskapen behandlar ”förståndets och förnuftets form”, den materiella kunskapen ”bestämda föremål och de lagar som de är underkastade”. Den rena kunskapen bygger uteslutande på aprioriska principer, empirisk kunskap bygger på erfarenhetens grund. Kant hävdade att det bara finns en enda formell vetenskap, nämligen logiken. De två vetenskaperna på den materiella kunskapens område – fysik och etik – kan i sin tur indelas i två delar: ett aprioriskt område och ett empiriskt område. Fysikens aprioriska del kallar Kant för *naturens metafysik*, och på motsvarande vis kallar han etikens aprioriska del för *moralens metafysik*. De två metafysiska områdena står i kontrast till resten av fysiken och etiken, som Kant döpte till *empirisk fysik* och *empirisk etik*. *Praktisk antropologi* är ett annat namn som Kant också använde som en beteckning på den empiriska delen av etiken. Resultatet av dessa analytiska indelningar är en karta över vetenskapernas värld som kan sammanfattas på följande vis:

Formell kunskap	Logik		Ren kunskap
Materiell kunskap	Apriorisk fysik (naturens metafysik)	Ren etik (moralens metafysik)	(kunskap a priori)
	Empirisk fysik	Empirisk etik (praktisk antropologi)	Empirisk kunskap

Konsekvensanalyser av utilitaristiskt slag måste placeras i den boxen som Kant kallade empirisk etik eller praktisk antropologi, eftersom de faller utanför området för det strängt

nödvändiga. I den empiriska etiken (praktiska antropologin) handlar det enligt Kant om ”klokhets råd” eller ”pragmatiska imperativ”. Allt som har med lycka att göra hör enligt Kant till den empiriska sfären. Resultatet är att ren etik i Kants mening är ett mycket snävare fält än det som utilitaristerna och traditionen från Aristoteles avgränsade som etikens område. Praktisk klokhet är en av de viktigaste etiska dygderna enligt Aristoteles, och kloka överväganden omkring empiriska förhållanden tillhör kärnan i utilitarismen, men allt sådant faller alltså utanför moralfilosofins egentliga kompetensområde, så som Kant avgränsade det. Distinktionen mellan etikens nödvändiga och empiriska inslag var en hjärtesak för Kant. I den utilitaristiska traditionen spelar den en underordnad roll.

Enligt Kant begränsar sig filosofens uppgift till undersökningar på den rena kunskapens område. Filosofens speciella analytiska kompetens kan inte bidra med något särskilt på de empiriska undersökningarnas område. Det innebär att det är vilseledande att betrakta Kants moralfilosofi och bidragen till den utilitaristiska traditionen som konkurrenter på det etiska området. Kants moralfilosofi behandlar bara en begränsad del av det vidsträckta område som traditionellt betraktas som etik. Det mesta av Benthams och Mills bidrag till etiken faller utanför den rena etikens område så som Kant avgränsade detta. Mycket av den kritik som har riktats mot Kants moralfilosofi missar målet av det enkla skälet att kritikerna inte har uppfattat hur begränsat Kants analytiska program var.⁹ Det innebär naturligtvis inte att Kants sätt att behandla etiken är höjd över all kritik. Hans sätt att använda distinktionen mellan det aprioriska och det empiriska för att klargöra etikområdet kan förvisso kritiseras; hans sätt att behandla den tillämpade etiken är otillfredsställande; hans snäva avgränsning av filosofins kompetensområde är onekligen diskutabel; och själva idén att formulera en etik för alla förnuftiga väsen med bortseende från allt som är speciellt mänskligt är kanske den mest egenartade aspekten på hela företaget.¹⁰

Men av detta följer det inte att Kant betraktade etikens pragmatiska sidor som oviktiga. I förordet till *Grundlegung* skriver han på ett ställe om den rena moralfilosofin ”tillämpad på människan” (*auf den Menschen angewandt*), men i enlighet med sitt filosofiska forskningsprogram måste han ha menat att det endast är de aprioriska aspekterna på den

tillämpningen som faller inom filosofens domvärjo.¹¹ Hans stora engagemang i moraliska och politiska frågor ledde honom trots detta gång på gång ut på utflykter utanför det aprioriska område som han själv definierade som filosofens egentliga arbetsfält. I praktiken var Kant mycket mera av en tillämpad filosof (i ordets moderna mening) än han borde ha varit enligt sitt eget officiella program.

Jag väljer att avsluta med en diskussion av ett nyare försök att kombinera Kants etik och utilitarism. På slutet av 1900-talet utvecklade R.M. Hare en moralteori ('universell preskriptivism', 'preferensutilitarism') som hade som mål att förena inslag från de kantianska och utilitaristiska traditionerna i en ny och bättre helhet. I ett par artiklar från början av 90-talet betonade han likheterna mellan Kant och utilitaristerna (inklusive sig själv) och argumenterade för att de två traditionerna mycket väl kan förenas.¹² "Det är inte riktigt att föreställa sig, som många gör, att kantianism och utilitarism måste vara motstridande."¹³

När Hare jämför Kants etik och den utilitaristiska traditionen, finner han många likheter. Aktning för människor och universaliserbarhetsprincipen betonas i båda lägren, framhåller han. Att det är så förefaller mig föga överraskande. Det skulle ha varit mera överraskande om Kant och utilitaristerna hade varit oeniga när det gäller så grundläggande förhållanden på det etiska området. Respekt för människor ingår nödvändigtvis i all etik värd vår uppmärksamhet. Kärnan i universaliserbarhetsprincipen är regeln att lika fall skall behandlas på lika vis. Det är en generell regel som med nödvändighet ingår i all etik som vill tas på allvar. Och det gäller inte bara det etiska området. Det handlar om en generell rationalitetsregel som gäller på alla livets områden. Det skulle onekligen vara irrationellt att hävda att två fall är totalt lika i alla avseenden och samtidigt inta ståndpunkten att de bör behandlas olika.

Om man vill visa att Kants etik är förenlig med utilitarismen är det inte nog att hänvisa till att kantianer och utilitarister har en del gemensamma utgångspunkter och överlappande intressen. Och det räcker inte heller att peka på att kantianer och utilitarister kan komma till samma konklusion när de analyserar etiska problemfall. Det behövs något mera substantiellt. Hare kommer med följande förslag: inte bara utilitarister utan också kantianer föreställer sig att handlingars moraliska riktighet beror på vad vi är villiga att

godta när vi tar hänsyn till alla konsekvenser för alla berörda parter. Hare skriver att han är benägen att föreställa sig att Kant faktiskt var ett slags utilitarist, närmare bestämt en ”den rationella viljans utilitarist”.¹⁴ Men på samma vis som hos Richard B. Brandt några årtionden tidigare bygger Hares argument på en tvetydighet i formuleringen av kriteriet för handlingars moraliska riktighet.

I Hares första artikel finner man följande formulering: ”Vilka maximer vi kan godta eller vilka moraliska utsagor som vi kan godta beror då på vad vi är villiga att föreskriva för alla situationer av samma slag.” En så allmän formulering skulle antagligen kunna accepteras av både kantianer och utilitarister, men enigheten är inte reell. Det är en pseudoenighet som bygger på en tvetydighet i själva formuleringen. Uttrycket ”vad vi är villiga att föreskriva” kan förstås som ”vad vi är villiga att föreskriva när vi tar hänsyn till de sannolika konsekvenserna för alla berörda parter och samtidigt håller oss till principen att lika fall skall behandlas på lika vis”. Det är den utilitaristiska tolkningen av uttrycket i fråga. När utilitaristen beaktar de sannolika konsekvenserna för alla berörda parter, så handlar det om välfärdseffekterna av de handlingsalternativ som står till buds. I vardagslag skulle Immanuel Kant antagligen ha gjort det samma – han beskrivs som en vänlig och mänsklig person – men enligt Kants egen analys har detta inte något att göra med ren etik. I sådana fall befinner man sig på den empiriska nivån, inte på den filosofiska analysnivån, området för det som är *a priori*.

Uttrycket ”vad vi är villiga att föreskriva” kan också förstås som ”vad vi är villiga att föreskriva när vi ser till att undvika motsägelser i vår vilja” eller mera precist ”vad ett rationellt väsen skulle vara villigt att föreskriva när detta väsen ser till att motsägelser i viljan undviks genom att utföra kontrafaktiska tankeexperiment”. Det är den kantianska tolkningen av uttrycket i fråga. Med den tolkningen har vi förflyttat oss från det empiriska till den aprioriska grundvalen för alla våra handlingstraditioner.

När det gäller Hares förslag, verkar det möjligt att uppnå enighet på det verbala planet, men bakom detta ligger det en grundläggande oenighet om det rätta sättet att finna fram till det som vi är villiga att föreskriva i alla lika situationer. Den utilitaristiska metoden är att framskaffa en översikt över de sannolika konsekvenserna av alla tillgängliga handlingsalternativ och deras välfärdsvärden och att väga sannolikheterna och

välfärdsverkningarna mot varandra för att till slut välja det alternativet som sannolikt bidrar mest till att öka välfärden för alla berörda parter. Alla människor, inklusive Kant och hans efterföljare, använder den metoden mer eller mindre omedvetet för att lösa vardagslivets praktiska problem. Det är en kostnads- och nyttokalkyl som alla förnuftiga varelser griper till när det gäller ekonomiska problem, till exempel. Men enligt Kant hör allt detta hemma på den empiriska nivån, den praktiska antropologins nivå. På den rena etikens nivå, på nivån för det som är *a priori*, måste man använda en helt annan metod för att komma fram till det som man är villig att föreskriva i alla situationer av samma slag, nämligen tankeexperiment. För att undgå motsägelser i sin vilja måste man föreställa sig vad som skulle hända om alla handlade på samma sätt som man själv har tänkt att göra *oavsett hur sannolikt eller osannolikt det är att så skulle ske*. På den rena etikens nivå handlar det inte sannolikheter och välfärdsverkningar. Den avgörande skillnaden mellan Kant och utilitaristerna kan sammanfattas så: utilitarister befattar sig med det faktiska, medan Kant (i rollen som filosof) befattar sig med det kontrafaktiska.

Hares argument i den andra artikeln från 90-talet ("Könnte Kant ein Utilitarist gewesen sein?") bygger på samma slags tvetydighet. Där citerar Hare följande version av det kategoriska imperativet: "*Handle nur nach derjenigen Maxime, durch die du zugleich wollen kannst, daß sie ein allgemeines Gesetz werde.*" ("Handla bara i enlighet med den maxim som är sådan att du också kan vilja att den skulle bli en allmän lag.") Hare föreslår än en gång att detta är förenligt med utilitaristiskt tänkande. Argumentet är följande. När vi vill att en maxim skall bli en allmän lag, så innebär det att den måste vara universaliserbar. Det betyder att jag måste kunna vilja maximen inte bara i den föreliggande situationen men också i alla andra situationer av samma slag, i vilka jag kan spela en annan roll. Det leder till att jag bara kan godta maximer som är sådana att de innebär den bästa lösningen för alla berörda parter när allt tas i beaktande på ett opartiskt vis. Min invändning är att den sista meningen är tvetydig. "Den bästa lösningen" kan betyda det alternativ som ser ut vara det som sannolikt leder till de bästa konsekvenserna för alla berörda parter när principen om lika behandling av lika fall beaktas. "Den bästa lösningen" kan också betyda det handlingsalternativet som är sådant att man kan vilja det utan att hamna i viljemotsägelser. Metoden för att finna den bästa lösningen i det första fallet är kostnads- och nyttoanalyser. Metoden för att finna den bästa lösningen i det

andra fallet är tankeexperiment – ”Vad skulle hända om alla handlade på samma vis?” – utan beaktande av sannolikheten för att alla faktiskt kommer att handla på samma vis. Om det sista villkoret inte är uppfyllt, så lämnar vi den rena moraliska sfären och kommer till världen som den faktiskt är, inklusive strategiskt tänkande baserat på sannolikhetsbedömningar och andra empiriska förhållanden.

Mitt argument mot Hares försoningsförsök kan sammanfattas så här: ”Vad man kan vilja” betyder en sak på den praktiska klokhetens nivå, nämligen vad vi är villiga att godta efter att ha tänkt igenom de sannolika konsekvenserna av de tillgängliga alternativen. ”Vad man kan vilja” betyder något annat på den nivån som Kant kallade ren etik, nämligen vad vi är villiga att godta när vi försöker undgå motsägelser i vår vilja.

Kantianer och utilitarister kan ofta vara eniga på den normativa nivån. Den avgörande skillnaden ligger på den analytiska nivån. Kantianer och utilitarister föreslår olika analytiska ramar för etiken. Kant bemödar sig särskilt mycket om att skilja ut de nödvändiga inslagen i etiken från resten, vilket leder till hans distinktion mellan ren etik och praktisk antropologi och till hans säregna distinktion mellan moral och praktisk klokhet. Det intresset har inte utilitaristerna, vilket innebär att från Kants synpunkt sett är utilitaristisk etik ett virrvarr av moral och klokhetsöverbäganden.

Man kan gärna uppfatta Kants forskningsprogram för etik som oattraktivt, men det kan inte förbigås om man vill behandla Kants moralfilosofi rättvist. Framför allt får man inte glömma att Kant arbetar på den analytiska nivån. Det är på den nivån som skillnaderna mellan Kant och den utilitaristiska traditioner visar sig tydligt. Om man är mera intresserad av att få fram skillnaden mellan Kant och utilitaristerna än likheterna, kan det vara en god idé att gå in på begreppet moraliskt värde. Det är en av hörnstenarna i utilitarismen att handlingars moraliska värde beror uteslutande på deras välfärdskonsekvenser. Enligt Kant kan moraliskt värde inte reduceras till välfärd. Med rätt eller orätt hävdar han att moraliskt värde är en egen kategori. På den punkten kan det inte bli någon försoning mellan de två traditionerna. Då skulle det vara bättre att söka efter ett hållbart alternativ till de föreliggande läroarna med deras inbyggda begränsningar.

Noter

¹ Brandt 1961, s. 190.

² A.a., s. 191.

³ Att Brandt inte har förstått vad Kants analysobjekt var blir förståeligt mot bakgrund av alla de vantolkningar som kännetecknar receptionen av Kants moralfilosofi i den engelskspråkiga världen.

⁴ Macklin 1988, s. 57.

⁵ Rawls 1971, s. 30.

⁶ Kant 1952, s. 3.

⁷ Kant 1962, s. 1.

⁸ Diemer 1970.

⁹ Broad 1930 är ett gott exempel på detta. Broad kritiserade Kant för att negligera den roll som böjelser och känslor spelar i många situationer, till exempel om man tänker sig att gifta sig med någon, men han såg inte det filosofiska skälet till att Kant inte behandlade sådana saker. Seth 1928 utmärker sig med en ovanligt grov behandling av Kant: ”Att dra sig tillbaka till förnuftets noumenala värld blir den enda vägen till det sanna eller idealiska livet. Allt som har med sinnenas värld nedvärderas och föraktas som skuggigt och överkligt, en dröm som vi måste vakna från i den moraliska verkligheten”, och så vidare. Citatet är från s. 168.

¹⁰ Kants koncentrerade sig på begreppet om ett rationellt väsens fria vilja med bortseende från de egenskaper som råkar vara typiska för människosläktet.

¹¹ I en fotnot i den andra delen av *Grundlegung* jämför Kant distinktionen mellan ren och tillämpad etik med distinktionen mellan ren och tillämpad matematik och logik. Han betonar än en gång att moralens principer inte får basera sig på den mänskliga naturens särdrag. Grunden för dem måste sökas på det aprioriska området. ”Tillämpad etik” enligt Kant är uppenbarligen något annat än den sortens tillämpade etik som har vuxit fram de senaste decennierna. I enlighet med Kants avgränsning av filosofins arbetsområde som undersökningar av allt som är *a priori* måste man uppfatta både den rena och den tillämpade etiken hos Kant som undersökningar av aprioriska förhållanden. Tillämpad

etik i betydelsen undersökningar av de etiska aspekterna på olika mänskliga förhållanden hör hemma i den boxen som Kant kallade praktisk antropologi.

¹² Hare 1991 och 1995. Artikeln från 1995 är en översättning av en föreläsning som Hare höll i Tyskland 1990 med titeln ”Could Kant have been a Utilitarian?” (publicerad i *Utilitas*, 1993).

¹³ Hare 1991, s. 460.

¹⁴ Hare 1995, s. 16.

Litteraturhänvisningar

R.B. Brandt, *Value and Obligation: Systematic Readings in Ethics*. New York/Burlingame 1961.

C.D. Broad, *Five Types of Ethical Theory*. London 1930.

A. Diemer, red., *Der Wissenschaftsbegriff. Historische und systematische Untersuchungen*. Meisenheim am Glan 1970.

R.M. Hare, ”Universal Prescriptivism“, i P. Singer, *A Companion to Ethics*. Oxford 1991, 1993 etc.

R.M. Hare, ”Könnte Kant ein Utilitarist gewesen sein?“ i C. Fehige och G. Meggle, red., *Zum moralischen Denken*. Frankfurt 1995.

I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Hamburg 1952 (och andra upplagor). (På engelska: *Fundamental Principles of the Metaphysic of Ethics*, translated by T. Kingsmill Abbott, London 1962. Det finns andra översättningar också. På svenska: *Grundläggning av sedernas metafysik*, Göteborg 1997, 2006.)

R. Macklin, "Theoretical and Applied Ethics: A Reply to the Sceptics", i D.M. Rosenthal och F. Shehadi, red., *Applied Ethics and Ethical Theory*, Salt Lake City 1988.

G.E. Moore, *Ethics*. London/New York/Toronto 1912.

J. Rawls, *A Theory of Justice*. Cambridge, MA, 1971.

J. Seth, *A Study of Ethical Principles*. 18th ed., Edinburgh 1928.

FRÅN ”ÄR” TILL ”BÖR”?

I sin *Avhandling om den mänskliga naturen* (1739) hävdade Hume att det är omöjligt att härleda ”bör”-utsagor från ”är”-utsagor. Värderingar och normer följer inte logiskt från faktapåståenden och beskrivningar.¹ Antagandet att det finns en klyfta mellan ”är” och ”bör” underbyggdes av kantianernas skarpa gränsdragning mellan faktasfären och värdesfären och av G.E. Moores argumentation mot tanken att utsagor om vad som är gott skulle kunna reduceras till rent deskriptiva utsagor (”det naturalistiska misstaget”).² Humes enkla logiska observation har fört till att både moralfilosofi och allmän värdeteori har hamnat i en ohållbar situation: om ”bör”-utsagor bara kan baseras på andra ”bör”-utsagor, så får man antingen en oändlig regress där alla ”bör”-utsagor hänger samman i ändlösa kedjor eller också så får man en ond cirkel; ett tredje alternativ är att helt enkelt välja att avbryta argumentationskedjan på en viss punkt (”decisionism”).³ Resultatet är att etiken blir hängande i lösa luften.

En av de strategier som har använts för att försöka komma ut ur dödläget är att söka efter principer som kan slå en bro över klyftan mellan ”är” och ”bör”. Det har t.ex. föreslagits att utsagan ”’Bör’ implicerar ’kan’” skulle kunna vara en sådan broprincip tillsammans med utsagor om grundläggande mänskliga behov.⁴

En annan strategi kunde vara att försöka visa att ”bör”-utsagor faktiskt kan härledas från ”är”-utsagor, stick i strid med Humes tes. Searle’s *Speech Acts*, som vi strax skall komma in på, är ett gott exempel på en sådan strategi.⁵

Karl-Otto Apels ansats illustrerar en tredje strategi. Efter en noggrann genomgång av Searles exempel på härledningar av värderingar från beskrivningar föreslår Apel att beskrivningarna i fråga nödvändigtvis förutsätter vissa normer, som kan analyseras av den sortens ”transcendentalpragmatik” som han håller på att utarbeta.⁶ Apels strategi kan sammanfattas så: han försöker visa att det som ser ut som härledningar av ”bör” från ”är” egentligen är härledningar av ”bör” från ”bör” (plus ”är”).

Apels analys bygger på två oanalyserade begreppspar: distinktionen mellan fakta och värden och distinktionen mellan beskrivningar och normer. Hans väg ut ur det moralfilosofiska dödläget är att påpeka att vi som handlande och tänkande väsen alltid måste förutsätta ett antal oundvikliga normer.

Mitt bidrag till diskussionen är att föreslå ett annat sätt att närma sig ”är”-”bör”-problematiken. Många utsagor passar inte särskilt bra in i traditionella kategorier som ”beskrivningar” eller ”normer” eller ”värderingar”. Det Searle gör i *Speech Acts* kan läsas som ett försök att leda uppmärksamheten åt det hållet. För att undvika att omedelbart hamna i någon av de traditionella fällorna skall jag använda uttrycket *karakteriseringar* som en beteckning på den sortens utsagor. De åtaganden som är inbyggda i karakteriseringar av olika slag kan förtydligas genom reflektion, och mitt förslag är att det är just det som sker i Searles exempel.

Filosofiska kategorier som ”beskrivningar”, ”faktautsagor”, ”värderingar” och ”normer” kan ses som abstraktioner från sådana komplex som jag kallar för karakteriseringar. I det perspektivet framstår sökandet efter broprinciper som skulle kunna överbrygga klyftan mellan ”är” och ”bör” som fåfängt. Det finns inte någon sådan klyfta förrän filosoferna konstruerar den genom sina abstraktioner.

Searles första exempel

Searle försöker att visa att det så kallade ”naturalistiska misstaget” i sig självt är ett misstag.

Det är misstaget att anta att det är logiskt omöjligt att en uppsättning av utsagor av det slaget som brukar kallas deskriptiva skulle kunna ha som logisk konsekvens en utsaga av det slaget som brukar kallas värderande.⁷

Han talar om utsagor som *brukar kallas* deskriptiva och om utsagor som *brukar kallas* värderande och försöker sig inte på att göra något så omöjligt som att härleda *rent* värderande utsagor från *rent* deskriptiva utsagor. Om vi med en ”deskriptiv utsaga” menar en utsaga som inte innehåller några som helst värderande eller normativa inslag, så är det omöjligt att härleda värderingar och normer från deskriptiva utsagor. Konklusionen i ett giltigt argument kan inte innehålla något som inte explicit eller implicit finns med i premisserna. Det som Searle försöker göra är inte att vederlägga Humes logiska observation. Det han vill få fram är bara att den inte har några ödeläggande effekter för etik och värdeteori.

Searles första exempel på att en utsaga som vanligtvis skulle kallas värderande kan härledas från utsagor som vanligtvis skulle kallas beskrivande kan formuleras så:⁸

- (1) x är ett giltigt argument $\text{=}_{\text{def.}}$ x är ett deduktivt argument och premisserna i x implicerar konklusionen i x .
- (2) Det gäller för alla x att x är ett giltigt deduktivt argument om och endast om x är ett deduktivt argument och premisserna i x implicerar konklusionen i x .
- (3) a är ett deduktivt argument och premisserna i a implicerar konklusionen i a .
- (4) a är ett ett giltigt deduktivt argument.

(2) följer omedelbart av definitionen (1), och (4) följer av (2) och (3) i enlighet med ett elementärt härledningsmönster.

Argumentet är utan tvivel giltigt, men visar det att en utsaga som vanligtvis skulle kallas värderande kan härledas från utsagor som vanligtvis skulle kallas beskrivande? Apel har svårigheter med att ta Searle helt på allvar här,⁹ och Searles utläggning är förvisso inte särskilt övertygande som den står. Han skriver att om vi säger att konklusionen följer logiskt från premisserna, så är det en beskrivning av argumentet, och likaså om vi säger att premisserna implicerar konklusionen eller att det skulle vara motsägelsefullt att godta premisserna och samtidigt förkasta konklusionen. Men om vi säger att ett argument är giltigt, då handlar det om en värdering!¹⁰ Det verkar onekligen ganska godtyckligt att välja ut ett av de uttryck som vi använder för att karakterisera argument och kalla det ”värderande”, samtidigt som resten av familjen av sådana uttryck kallas ”beskrivande”. Uttryck som ”implicerar”, ”följer logiskt från”, ”motsägelsefullt” och ”giltigt deduktivt argument” tillhör samma familj av uttryck. De kan definieras med hjälp av varandra. Om man betraktar ett av uttrycken som värderande, så borde man säga det samma om de andra också. Och då blir Humes logiska observation stående utan repor i lacken.

Man kunde kanske invända att karakteriseringen ”*a* är ett giltigt argument” är mera tydligt värderande än till exempel utsagan ”*a* är ett deduktivt argument i vilket premisserna implicerar konklusionen”. Apel gör något åt det hållet när han inför en distinktion mellan utsagornas ytstruktur och djupstruktur. Ytligt sett är (3) en beskrivning, men den utsagan har en värderande djupstruktur. När det gäller (4), så är det tvärtom. Men om man inte har börjat tvivla på hållbarheten i att dra en skarp gräns mellan beskrivningar och värderingar tidigare, så borde man göra det här. Och det är som jag uppfattar det Searles egentliga budskap, även om han inte formulerar det så. Det är inte alltid klart om en given utsaga bör kallas ”värderande” eller ”beskrivande”, vilket Searles första fall är ett gott exempel på.

I stället för att falla tillbaka på en traditionell ståndpunkt à la Hume och Kant och hävda att Searles första exempel är ett giltigt deduktivt argument som baserar sig på en dold norm, kan argumentationen från (1) till (4) ses som ett gott exempel på vad ett *förtydligande* kan innebära. Givet den begreppsliga familj som inbegriper ”implikation”,

”följer logiskt från”, ”giltighet” och så vidare, så följer (4) från (3). För att se varför det måste vara så kan vi se närmare på några av medlemmarna av familjen, och det är just det som sker när man skriver ut argumentationskedjan från (1) till (4).

”Det är inte en fråga om tycke och smak att argumentet ’Alla människor är dödliga och Sokrates är en människa, alltså är Sokrates dödlig’ är ett giltigt deduktivt argument”, som Searle formulerar det.¹¹ Kriterierna för giltighet varierar från område till område (giltighetskriterierna för pass sammanfaller inte med giltighetskriterierna för argument), men det innebär inte att vi har fritt val av kriterier inom de olika områdena. Searles första exempel kan hjälpa oss att börja reflektera över den roll som intersubjektivt givna regler spelar i våra språkliga verksamheter – genom att uppmärksamma förhållanden som ligger bakom eller under den traditionella distinktionen mellan ”är” och ”bör”. Det kommer jag tillbaka till om en liten stund.

Searles andra exempel

Searles andra exempel (som han har lånat från Urmson) har samma struktur som det första: en definition och en utsaga som Searle betraktar som tillhörande den sorten som normalt kallas ”beskrivande”, från vilka det går att deducera en utsaga som tillhör den sorten som normalt kallas ”värderande”. Om man väljer att presentera det andra exemplet på samma sätt som det första, kan det se ut på följande vis:¹²

- (1) x är ett äpple som är av Extra Fin Kvalitet $\text{=def. } x$ har egenskaperna A , B och C .
- (2) Det gäller för alla x att x är ett äpple av Extra Fin Kvalitet om och endast om x har egenskaperna A , B och C .
- (3) a är ett äpple som har egenskaperna A , B och C .
- (4) a är ett äpple som är av Extra Fin Kvalitet.

Argumentet är utan tvivel giltigt, men visar det att en utsaga som vanligtvis skulle kallas värderande kan härledas från utsagor som normalt skulle kallas beskrivande? Apel

föreslår att den första utsagan bör betraktas som en del av en ”värderande klassifikation”, och hans konklusion är att exemplet inte vederlägger tesen att ett ”bör” inte kan härledas från ett ”är”.¹³ Det är tvärt emot så att exemplet illustrerar att värderingar bara kan härledas från premisser som är explicit eller implicit värderande. Jag överlämnar det till dig som läser detta att själv ta ställning till om utsagorna i detta exempel är värderande eller beskrivande. För mig är det ganska så klart att utsagorna (1) – (4) i exempel nummer två inte tillhör de paradigmiskt mest tydliga fallen av beskrivningar och värderingar. Ett mönsterexempel på en beskrivning är till exempel att säga att Ronald Reagan är mer än 70 år gammal. Ett mönsterexempel på en värdering är till exempel att säga att han är en god människa. Men de uttryck som vi använder för att karakterisera argument och äpplen tillhör inte kategorin tydliga mönsterexempel på värderingar och beskrivningar, och det är, antar jag, poängen med de två exemplen. Det handlar om förtydligande av mer eller mindre implicita inslag snarare än om härledningar av det slaget som kan illustreras med den övliga sortens exempel i logikläroböckernas värld.

Searles tredje exempel

Searles tredje exempel ser ut så här:¹⁴

- (1) Jones yttrade orden ”Härmed lovar jag dig att betala dig, Smith, fem dollar.”
- (2) Jones lovade att betala Smith fem dollar.
- (3) Jones påtog sig en förpliktelse att betala Smith fem dollar.
- (4) Jones har förpliktelsen att betala Smith fem dollar.
- (5) Smith bör betala Smith fem dollar.

Searle påstår inte att (5) följer logiskt från (1) – (4). Det gör det uppenbart inte. Om Jones är en lärare som säger ”Härmed lovar jag dig att betala dig, Smith, fem dollar” till sin elev Smith under en språklektion i skolan, så påtar han sig inte förpliktelsen att betala fem dollar till honom någon gång senare. Men Searle hävdar att (5) impliceras av (1) – (4) plus ett antal ”tilläggsutsagor och vissa andra tillpassningar som är nödvändiga för att

förbindelsen skall vara en logisk härledning” och att dessa tillägg och anpassningar ”inte behöver omfatta värderande utsagor, moralprinciper eller något annat av det slaget”.¹⁵

Det är svårt att värja sig mot en känsla av att det är något som fattas i Searles framställning av saken. Som Hobbes uttryckte det en gång: ”Ord allena om den tid som komma skall och som blott omfattar ett löfte är ett otillräckligt tecken på en fri gåva och därför inte bindande.” Man skulle kunna säga att (5) följer från (1) – (4) *under normala omständigheter*. Men vad är det som normalt måste finnas med för att orden skall bli bindande?

När frågan formuleras så, kan det vara frestande att söka efter en behändig formel som skulle kunna fungera som den felande premiss som behövs för att föra Searles exempel tillbaka till de traditionella fällorna. Det har till exempel föreslagits att det som fattas är en generell norm av typen ”Alla har en förpliktelse att hålla sina löften.” Utsagan att löften skall hållas kan enligt detta förslag betraktas som en generell kompetensnorm som kan jämföras med de juridiska normer som tilldelar juridiska personer en viss kompetens. Det är bara det att den generella löftenormen är så självfallen att vi sällan bryr oss om att formulera den. Utsagan att vi bör hålla våra löften (har en förpliktelse att hålla våra löften etc. – det finns flera formuleringar att välja bland) är tydligt normativ eller värderande. Alltså visar Searles tredje exempel inte att Humes observation angående omöjligheten att härleda ett ”bör” från ett ”är” är fel.¹⁶

Apels kommentarer går åt det hållet. Att löften skall hållas är en av de regler som bidrar till att konstituera löfteinstitutionen. Normen ”Löften bör hållas” formulerar ett nödvändigt villkor för möjligheten att avge löften. Han fortsätter med observationen att det finns två olika sätt att förhålla sig till sociala institutioner och de regler som konstituerar dem: ”man kan godta reglerna som bindande normer, och man kan begränsa sig till att beskriva dem empiriskt utan att acceptera dem som bindande för en egen del”.¹⁷ Apel appellerar med andra ord till den välkända distinktionen mellan deltagare och åskådare.¹⁸ Här ligger enligt min mening nyckeln till förståelse av vad det är som föregår i Searles exempel.

Tänk på skillnaden mellan en domare och en socialantropolog!¹⁹ Domaren rör sig inom ramen för en given juridisk institution. När han avgör att någon har en förpliktelse att göra något, kan det inte betraktas som en rent empirisk beskrivning av ett institutionellt faktum som bara får bindande kraft om man betraktar den juridiska ramen som bindande. För i sin roll som domare befinner han sig redan inom ramen för vederbörande institution. Man skulle därför kunna säga att Searle förbiser en premiss som kommer före premiss (1) i det tredje exemplet, nämligen att Jones handlar inom ramen för löfteinstitutionen. När man handlar inom ramen för löfteinstitutionen, så är det faktum att man har avgett ett löfte inte ett exempel på ett neutralt empiriskt förhållande – det är ett normativt laddat faktum. Att man har avgett ett löfte tillhör den mängd fakta som har egenskapen att man inte kan förstå dem utan att inse deras normativa konsekvenser. Till det som inte kommer fram i Searles analys av löfteexemplet hör just detta: det är omöjligt att etablera normativt laddade fakta utan att redan vara på insidan av vissa institutioner i betydelsen av att vara beredd att påta sig vissa förpliktelser.

Socialantropologen kan stå utanför den institutionen som han försöker förstå utan att delta i den på allvar. Han kan observera att någon yttrar orden ”Jag lovar att döda min son i morgon” utan att ta på sig de förpliktelser som en sådan situation normalt skulle innebära för alla berörda parter. Socialantropologen kan ställa sig utanför de institutioner som han studerar i betydelsen att han inte betraktar sig själv som förpliktad på det som sker inom deras ramar. Hans avsaknad av förpliktelser kan till exempel överföras till konklusionerna i argumentativa kedjor av det slag som Searles tredje exempel illustrerar.

Med distinktionen mellan att *förstå* ett argument och att godta utsagorna i argumentet som *bindande* finns det inte längre något skäl att säga att det sker en övergång från icke-normativa premisser till normativa konklusioner i Searles tre exempel. Antingen godtar vi premisserna som bindande, och då är också konklusionen bindande för oss, eller också så betraktar vi premisserna som oförpliktande förståelseobjekt, och då är också konklusionerna oförpliktande förståelseobjekt för oss.

Den grundläggande distinktionen som behövs för att kunna hantera Searles tre exempel på ett adekvat sätt är distinktionen mellan att förstå utsagor och att acceptera utsagor som bindande. Alla utsagor, oavsett om de traditionellt klassificeras som beskrivande eller värderande eller normativa, kan betraktas som oförpliktande neutrala förståelseobjekt. Om man *måste* tvinga in alla de utsagor som det handlar om här i kategorierna beskrivande och värderande-normativa, då måste man också beskriva situationen på Apels vis: det finns dolda värderingar och normer i Searles exempel. Men Apels egen analys visar att detta inte är det bästa sättet att hantera saken. De ”normativa” och ”värderande” inslag som måste till för att konklusionerna skall få bindande kraft är inte det som vi i första hand förknippar med normer eller värderingar. Det handlar i stället om något som kan antydast med ord som förpliktelse, erkännande, godtagande, åtagande.

Kontentan av genomgången av Searles exempel är att det är missvisande att säga (som Searle gör) att det finns en övergång från ”är” till ”bör” i de tre exemplen. Men det är också missvisande att säga (som Apel gör) att det finns en övergång från ”bör” till ”bör” i Searles exempel. Det är något i dessa exempel som inte kommer till sin rätt så länge som man håller sig till den deduktiva modellen och distinktionen mellan beskrivande och värderande-normativa utsagor. För att få fram detta lite tydligare skall vi kasta ett öga på begreppet normativt laddade eller institutionella fakta.

Institutionella fakta

I den empiristiska traditionen från Locke och Hume till den logiska empirismens analytiskt-filosofiska arvtagare tenderar man att se på världen som en ansamling av empiriska fakta. Empiriska fakta tenderar man att uppfatta som oberoende av mänskliga verksamheter. Det är inte lätt att hantera sociala fakta i ett sådant perspektiv. I *Tractatus logico-philosophicus* deklarerade Wittgenstein att etik och estetik tillhör “det transcendentala” – de är utanför världen. Men det är en paradox. Vi lever alla i en social värld, där etiska och estetiska förhållanden spelar en central roll.

Det är bakgrunden för distinktionen mellan råfakta och institutionella fakta som Searle gör i *Speech Acts*.²⁰ Att Jones lovade att betala Smith fem dollar är ett exempel på ett institutionellt faktum, som med nödvändighet förutsätter att det finns en institution som avgränsas genom en mängd konstitutiva regler (i detta fall löfteinstitutionen). Searle har lånat distinktionen mellan råfakta och institutionella fakta från Elizabeth Anscombe. Det kan vara klagörande att se på löfteexemplet i ljus av Anscombes lilla uppsats ”On Brute Facts”.²¹

”Min specerihandlare har levererat en säck med potatis till mig.” Om vi går i Humes fotspår, måste vi säga att en sådan beskrivning inte har några normativa konsekvenser i stil med att jag skyller min specerihandlare en penningssumma. Men det faktum att leveransen skedde inom köp-och sälj-institutionen implicerar att jag faktiskt skyller specerihandlaren pengar. Att jag skyller specerihandlaren en penningssumma är inte ett faktum som kommer i tillägg till det förhållandet att han levererade en säck med potatis till mig. Det är samma faktum sett i ljus av institutionen i fråga. Man kan konstruera en hierarki med beskrivningar som är sådana att fakta på en nivå är underlaget för fakta på högre nivåer som då framstår som institutionella i förhållande till de grundläggande fakta.

I förhållande till leveransen av en säck med potatis till mig kan vi kalla det att potatissäcken blev körd till mig och lämnad där ett ”råfaktum”. Men i förhållande till det faktum att jag skyller specerihandlaren så och så mycket pengar är det att han försåg mig med en säck med potatis ett råfaktum.²²

På samma sätt kan det faktum att Jones har en förpliktelse att betala Smith fem dollar under vissa omständigheter betraktas som identiskt med det faktum att Jones yttrade vissa ord (till exempel ”Härmed lovar jag att betala dig, Smith, fem dollar”). För att utsagan ”Jones har en förpliktelse att betala Smith fem dollar” skall vara giltig, måste yttrandet av orden i fråga ha skett under vissa omständigheter som kan antydvas genom att säga att det skedde inom ramen för ”löfteinstitutionen” och att omständigheterna var ”normala”. Som professor Anscombe betonar kan det som ligger i ”under normala omständigheter” bara

anges ungefärligt genom att ge exempel på exceptionella omständigheter då utsagan i fråga inte är giltig.²³

Fördelen med att hantera löfteexemplet på det viset är först och främst att vi kan undvika traditionella kategorier som ”empiriska utsagor”, ”värderingar” och ”normer” i vår analys av exemplet. I stället för att känna oss *tvungna* att leta efter dolda normer i premisserna för att kunna förklara slutsatsens bindande kraft kan vi tala om beskrivningar eller karakteriseringar på olika nivåer utan att glömma bort att alla beskrivningar på alla nivåer nödvändigtvis förutsätter vissa villkor som kan formuleras om så skulle behövas.

Det är det som sker i Searles exempel. Några av giltighetsvillkoren för utsagorna som uppträder som konklusioner i de tre argumenten formuleras, och beskrivningarna av giltighetsvillkoren i fråga skrivs ut som premisser i deduktiva argument. I det första exemplet formuleras några av de giltighetsvillkor som gäller för deduktiva argument. I det andra exemplet formuleras några av de villkor som måste vara uppfyllda för att man skall kunna kvalitetsklassificera äpplen på ett visst vis. I det tredje exemplet formuleras några villkor som måste vara uppfyllda för att löften skall kunna vara möjliga. Givet vissa institutioner (det vill säga att villkoren för att kunna göra sådant är uppfyllda) kan man göra många olika saker med de utsagor som uppträder som konklusioner i de tre exemplen. Man kan till exempel säga att ett visst äpple är av Extra Fin Kvalitet för att rekommendera det till en kund eller för att tillrättavisa en lärling som har placerat det i fel låda. Man kan säga att Jones har en förpliktelse att betala Smith fem dollar för att påminna honom om ett åtagande som han själv har pålagt sig eller för att påminna sig själv om att omständigheterna som Jones yttrade orden under faktiskt var normala och så vidare.

Det är ingalunda nödvändigt att skriva ut giltighetsvillkoren för löften, argument eller kvalitetsbedömning av äpplen i form av deduktiva argument. Men oavsett hur man väljer att gå fram, måste man *formulera* giltighetsvillkoren och de åtaganden som ingår i verksamheterna i fråga. Och om man betänker hur olika de villkor är som de tre exemplen vill få oss att uppmärksamma, framstår det som lika missvisande att presentera

deduktiva arrangemang av formuleringar av sådana villkor som övergår från "är" till "bör" som det skulle vara att presentera dem som övergår från "bör" till "bör".

Konklusion

Searle har försökt att visa att utsagor vanligtvis skulle kallas "värderingar" eller "normer" kan härledas från premisser som vanligtvis skulle kallas "deskriptiva". Apel har invänt att de åtaganden som med nödvändighet ingår i alla språkhandlingssituationer kan formuleras som normer och infogas bland premisserna, vilket han uppfattar som ett argument som stödjer den traditionella tesen att ett "bör" inte kan härledas från ett "är". Min grundläggande invändning mot bägge författarnas framgångssätt är att distinktionen mellan att påta sig något genom att säga något, på den ena sidan, och att förstå något utan några påtaganden för egen del, på den andra sidan, gäller lika mycket för beskrivningar och andra faktautsagor som för värderingar och normer.

Apels egen presentation av det transcendentalpragmatiska projektet lutar åt det missvisande hållet av samma skäl.²⁴ Han förutsätter en traditionell Hume- och Kant-inspirerad distinktion mellan deskriptiva och normativa utsagor när han lägger fram sitt projekt som ett försök att härleda det kategoriska imperativet och alla andra etiska normer från de grundläggande normer som är nödvändiga förutsättningar för att vi skall kunna uppträda som kommunicerande och argumenterande väsen. I klarhetens namn kan man lägga till tre ting. För det första att den avsedda härledningen inte är en vanlig logisk deduktion (vilket Apel själv betonar i en kritik av Hans Albert). Det som det handlar om är att formulera några av de nödvändiga villkoren för att det skall kunna vara möjligt att göra olika saker. För det andra att normerna i fråga inte tillhör mängden av utsagor som vi vanligtvis kallar för normer *i motsättning till* beskrivningar och dylikt. Det handlar om något som kännetecknar både normer och beskrivningar och alla andra slags utsagor, nämligen de åtaganden av olika slag som alltid ingår i språkhandlingssituationer. För det tredje att formuleringar av de normer som vi alla med nödvändighet förutsätter när vi kommunicerar och argumenterar med oss själva och andra inte kan vara någon ersättning

för analyser av den kompetens som kommunicerande och argumenterande varelser måste besitta. Som Wittgenstein har formulerat det: regler måste lydas blint. Vi måste lära oss att hantera kommunikationens regler, och det kan bara åstadkommas genom att lära sig att hantera exempel ("paradigm", som Wittgenstein kallade det).

Mot denna bakgrund tror jag att det skulle vara bättre att försöka att avtäcka etikens nödvändiga grundval genom att rekonstruera den etiska kompetens som krävs för kunna utföra riktiga handlingar snarare än att presentera det som uppgiften att härleda etikens normer från transcendentalpragmatiska normer som alla kommunicerande och argumenterande personer måste underordna sig.²⁵ Att hantera den traditionella "är"- "bör"-problematiken på det viset ser jag som ytterligare ett steg mot en pragmatisk transformation av filosofin.

Noter

¹ Hume 1888, s. 469.

² Moore 1903, s. 9ff.

³ Jfr Albert 1975 och 1982.

⁴ Jfr Albert 1972 och Tranøy 1972/75.

⁵ Searle 1969.

⁶ Apel 1976, s. 11-173. även Apel 1973, särskilt Vol. II.

⁷ Searle 1969, s. 132ff.

⁸ Searles egen formulering: Searle 1969, s. 135.

⁹ Apel 1976, s. 57.

¹⁰ Searle 1969, s. 133-134.

¹¹ A.a., s. 134.

¹² Searles egen formulering: Searle 1969, s. 135.

- ¹³ Apel 1976, s. 60.
- ¹⁴ Searle 1969, kap. 8. Jfr Searle 1964.
- ¹⁵ Searle 1969, s. 177.
- ¹⁶ Jfr Sundby 1974, s. 409.
- ¹⁷ Apel 1976, s. 71-72.
- ¹⁸ Jfr Skjervheim 1976.
- ¹⁹ Apel 1976, s. 72ff.
- ²⁰ Searle 1969.
- ²¹ Anscombe 1958.
- ²² A.a., s. 71.
- ²³ A.a., s. 72.
- ²⁴ Apel 1973 och 1976.
- ²⁵ Nordenstam 1979, 1980 och 1984.

Litteratur

H. Albert, "Ethik und Metaethik. Das Dilemma der analytischen Moralphilosophie", *Archiv für Philosophie*, 1961; omtryckt i Hans Albert, *Konstruktion und Kritik. Aufsätze zur Philosophie des kritischen Rationalismus*, Hamburg 1972.

H. Albert, *Traktat über kritische Vernunft*, Tübingen 1975.

E. Anscombe, "On Brute Facts", *Analysis*, Vol. XVIII, 1958, s. 69-72.

K.-O. Apel, *Transformation der Philosophie*, I - II, Frankfurt 1973.

K.-O. Apel, "Sprechakttheorie und transzendente Sprachpragmatik zur Frage ethischer Normen", i Karl-Otto Apel, red., *Sprachpragmatik und Philosophie*, Frankfurt 1976.

D. Hume, *A Treatise on Human Nature*, red. L.A. Selby-Bigge, Oxford 1888.

G. E. Moore, *Principia Ethica*, Cambridge 1903.

T. Nordenstam, "Ethical Competence and Development", i Jan Bärmark, red., *Perspectives in Metascience*, Göteborg 1979.

T. Nordenstam, *Värderingar och paradig vid datasystemutveckling*, Stockholm 1980.

T. Nordenstam, *Fra "er" til "bør"? Etiske grunnproblemer i et pragmatisk perspektiv*, Oslo 1984.

J. Searle, "How to derive 'Ought' from 'Is'", *The Philosophical Review*, 1964; omtryckt i W. A. Hudson, red., *The Is/Ought Question*, London 1969.

J. Searle, *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge 1969 och senare upplagor.

H. Skjervheim, *Deltakar og tilskodar*, Oslo 1976. (Titelessän publicerades första gången 1957.)

N. Kr. Sundby, *Om normer*, Oslo 1974.

K. E. Tranøy, "'Ought' implies 'Can': A Bridge from Fact to Norm?", *Ratio*, Vol XIV, No. 2, 1972, och Vol. XVII, No. 2, 1975.

Wittgenstein, L., *Tractatus Logico-Philosophicus*, London 1922 och senare upplagor.

FÖRSTÅELSE OCH FÖRÄNDRING

Tre olika uppfattningar om forskarrollen

Om man definierar en social roll som summan av de förväntningar som en person möter i en bestämd social position (som forskare, som läkare, som skådespelare, som hemmafru och så vidare), så är det uppenbart att det inte finns en klart utmejslad forskarroll. Man kan urskilja åtminstone tre olika uppfattningar om den roll som forskare bör spela.

Den första uppfattningen går ut på att en forskare skall vara en objektiv iakttagare av förlopp av olika slag. Forskarens uppgift är att försöka förstå förloppen och det faller utanför hans uppgifter att försöka ändra på förloppen. Vi kan kalla det ”förståelse utan förändring”.

Den andra uppfattningen om forskarrollen går ut på att en forskares uppgift är att bidra till förändringar, men riktlinjerna för förändringarna dras inte upp av honom själv utan av andra. Den traditionelle experten, som söker lämpliga medel att nå utstakade mål, hör hemma i ett sådant sammanhang. För att kunna ändra på något måste man ha en viss förståelse av de mekanismer som det gäller. Men eftersom förståelsen enligt denna uppfattning främst är något som experten behöver, skall vi hänvisa till detta som ”förändring utan förståelse”. Det ingår inte i forskarens uppgifter att öka de berörda parternas förståelse, annat än om det är nödvändigt för att kunna nå de fastlagda målen.

Den tredje uppfattningen om forskarrollen som vi skall ta upp här går ut på att forskarens uppgift är att medverka till att de berörda parterna i fortsättningen själva kan lösa sina problem allt eftersom de uppstår. Det kräver att man sätter igång kunskapsuppbyggnadsprocesser på mer eller mindre bred bas bland alla de berörda människorna. Forskarens verksamhet syftar då till att bidra till förändringar genom ökad förståelse hos de berörda. Vi kan kalla det ”förändring genom förståelse”.

Förståelse utan förändring

När myndigheter och politiska makthavare försöker göra forskningen till ett lydigt redskap för sina mål, måste forskare och alla andra som är intresserade av fullvärdig vetenskap och forskning protestera. Det är ett livsvillkor för forskning att den kan bedrivas utan att utomstående syften får snedvrída kunskapsinhämtandet och presentationen av resultaten av de vetenskapliga analyserna. Sådana protester mot ovidkommande inblandning i forskningen tar ofta formen av vaga appeller till sådant som ”forskningens frihet”, ”vetenskapens värdefrihet”, ”vetenskapens apolitiska natur”.

Men lika klart som det är att en boskillnad behövs mellan vetenskap och politik, lika klart är det att det skulle vara ett misstag att försöka dra en oöverskridbar skarp gräns mellan forskning och andra aktiviteter. Det är emellertid vad som sker när forskaren framställs som en fullständigt objektiv iakttagare fjärran från alla praktiska bestyr (”elfenbenstornsideologin”).

Elfenbenstornsforskaren kan som samhällsmedlem vara ytterst intresserad av att medverka till att vissa förändringar i samhället sker eller inte sker. Men enligt den vetenskapsuppfattning som det här gäller är det intressen som han inte får odla i sin egenskap av forskare. Som forskare är det hans plikt att vara fullständigt neutral. Han skall avhålla sig från alla slags värderingar, han skall hålla sig strikt till ”fakta”. En samhällsforskare som omfattar sådana åsikter ser det som sin uppgift att bidra till en ökad

förståelse av det komplexa maskineri som samhället utgör. Han publicerar resultaten av sina forskningar och resultaten är allmänt tillgängliga. De kan brukas för vilka syften som helst, konservativa likaväl som revolutionära, goda likaväl som dåliga.

En av de ofta framförda invändningarna mot ett sådant forskarideal är närmast av moraliskt slag: det leder till en personlighetssplittring hos forskaren, som skall bedriva sin verksamhet efter vissa riktlinjer mellan 9 och 5 (eller när han nu forskar) och efter andra riktlinjer efter arbetsdagens slut. Som forskare kan han till exempel arbeta på att utveckla nya stridsmedel, som privatman och politisk väljare kan han stödja nedrustning eller gå in för pacifism. Det är en viktig invändning, därför att den visar att elfenbenstornsideologin är oförenlig med det grundläggande kravet på sammanhang och konsistens i ens liv. Förståelse utan förändring går dåligt ihop med kravet på moralisk integritet.

Men det går att rikta en ännu allvarligare kritik mot detta slags uppfattning av forskarens roll: det är fråga om en falsk bild av hur forskning faktiskt går till, med andra ord en ”ideologi”. Idén om forskaren som en objektiv iakttagare förutsätter att det går att dra en skarp gräns mellan fakta och värden. Det förefaller inte hållbart att det skulle gå att skilja mellan fakta och värden på ett så skarpt sätt, åtminstone inte när man lämnar naturvetenskapernas område och kommer in på den mänskliga sfären, som är human- och samhällsvetenskapernas område. Utan att närmare argumentera för det här skall vi utgå från att en samhällsforskning som är inriktad på ren förståelse och inget annat inte bara är önskvärd utan också till syvende og sidst omöjlig. Också en förment fullständigt neutral forskare bidrar på olika sätt till förändring, även om han själv tror något annat.

När vi i det följande skall plädera för vikten av ett hermeneutiskt (förstående) angreppssätt i forskning och utredningsverksamhet, är det alltså inte fråga om något slags ”ren” förståelseverksamhet. Det är en missuppfattning av hermeneutiken att tro att den måste vara enbart inriktad på förståelse utan förändring.

Förändring utan förståelse

Vi övergår till en annan välkänd figur, experten som objektivt och opassionerat studerar ett stycke verklighet för att finna de bästa medlen att nå något mål som hans uppdragsgivare fastlagt. En av den moderna sociologins grundläggare, Auguste Comte, drömde på 1830-talet om ett slags samhällsingenjörer som skulle ställa sin problemlösningsskompetens i de makthavandes tjänst på samma sätt som arkitekter och brobyggare förser sina uppdragsgivare med lösningar på givna problem. Utredaren är enligt denna uppfattning en ren tekniker, lika neutral som elfenbenstornsforskaren, men till skillnad från kollegan i tornet är hans verksamhet inte främst inriktad på att förstå det som sker utan på att bidra till att bestämda förändringar kommer till stånd.

För att kunna ändra på sociala förhållanden krävs det en viss förståelse. Men experten eftersträvar inte att öka deltagarnas egen förståelse av det som sker. Experten kan till exempel låta utvalda individer fylla i frågeformulär, som sedan bearbetas med statistiska metoder. Resultaten överlämnas så småningom till uppdragsgivarna och utgör en del av deras beslutsunderlag. De som fyllde i formulären tillförs inte någon ny kunskap genom en sådan verksamhet. Men de märker resultaten när det kommer dekret om förändringar.

Det kan riktas invändningar av olika slag mot den syn på forskning som kommer till uttryck i den traditionella expertverksamheten. En invändning är att den bygger på en överförenklad och ohållbar boskillnad av ungefär samma slag som skillnaden mellan fakta och värden, nämligen en skarp gränsdragning mellan mål och medel. Det torde ofta vara så att en expert som förment är ute efter att finna medel för att förverkliga givna mål själv aktivt bidrar till att precisera målen. Utredarens direktiv är ofta så allmänt hållna att han eller hon tvingas att själv utforma målen i någon riktning för att kunna fullgöra sitt uppdrag.

En allvarlig invändning mot den traditionella expertrollen är att den ingår i ett auktoritärt sammanhang som inte är förenligt med krav på medbestämmande i arbetslivet till

exempel. Sven Lindquist ger följande illustration i boken *Arbetsbyte*. Den moderna arbetsvetenskapens upphovsman, Frederick W. Taylor, talar med en järnbärare vid Bethlehems järnverk våren 1899: ”Om Ni nu är en prima karl, så gör Ni i morgon precis vad den här mannen säger Er, och det hela dagen från morgon till kväll. När han säger att Ni skall lyfta en järntacka och gå, så tar Ni den och går. När han säger att Ni skall sitta ned och vila, så sätter Ni Er. Och det får Ni lov att göra hela dagen. Och så måste Ni komma ihåg att inte säga emot. En prima karl gör precis som man säger åt honom och käbblar inte emot.”

Expertens verksamhet kan på sin höjd leda till att de givna problemen löses. Men verksamheten är inte resursskapande. Den sätter inte igång en kompetensuppbyggnadsprocess som gör det möjligt för de berörda att själva lösa andra problem som kommer senare. Vill man arbeta på ett resursskapande sätt krävs det andra metoder än den traditionella expertutredningen, metoder som kan antydast med ord som självreflektion och insiktsskapande.

Förändring genom förståelse

Självreflektion och insikter i ens egen situation förekommer överallt där det finns människor. Men reflektionen kan vara mer eller mindre systematisk, och insikterna kan vara mer eller mindre välartikulerade. Och i den mån som insikterna i ens egen situation förblir oartikulerade, minskar också möjligheterna till kommunikation med andra och möjligheterna att förstå deras situation. Vill man medverka till en systematisk förändringsprocess, gäller det därför att försöka få igång ett arbete som går ut på att artikulera ens egna problem och att sätta ens egna problem i samband med andras problem. Det gäller att skaffa sig en helhetsförståelse av den situation som man befinner sig i och att skaffa sig en förståelse av hur de problem som man upplever på kroppen uppstår genom ett samspel av faktorer på olika nivåer.

Därmed är grunddragen i den forskningsmodell som vi kallar för förändring genom förståelse antydda. Det finns inte några väletablerade allmänt utbredda procedurer på detta område, som man bara kan ta över. Den i dag allmänt utbredda formen för utredningsverksamhet är av typen förändring utan förståelse, expertuppdrag som inte syftar till att öka de berördas egen kompetens att lösa sina problem.¹

För en forskare som vill medverka till en demokratisering av arbetslivet skulle det vara barockt att falla in i den traditionella expertrollen. Man kan inte installera medinflytande och förmåga att hantera sina egna problem på samma sätt som man installerar ett nytt värmesystem i ett hus.

Det finns inte några färdiga modeller att ta över på det här området, men det finns ansatser i en lång tradition som kan antydans med namnen Sokrates, Marx, Freud, Habermas, Freire. Det är, som Sokrates uttryckte det, fråga om ett slags barnmorskeverksamhet. En forskare kan inte överta födsloarbetet, men han eller hon kan assistera vid förloppet. De idéer som vi bygger på här anknyter också till den så kallade aktionsforskningen. Men till skillnad från aktionsforskningen är det inte här fråga om att hjälpa till att genomföra en bestämd aktion, som skall leda till ett bestämt mål. Det gäller att medverka till att lägga betingelserna till rätta för en självförändringsprocess på längre sikt.

Ett par grundläggande idéer återfinns man i den hermeneutiska traditionen från Dilthey, Heidegger och Gadamer till Habermas och andra aktuella förståelseteoretiker.

Den första grundidén i den hermeneutiska traditionen brukar antydans med uttrycket ”den hermeneutiska cirkeln”. Det gäller samspelet mellan helhetsförståelse och delförståelse. För att förstå till exempel en dikt som helhet, måste man ha förstått diktens delar. Och för att förstå delarna, måste man förstå helheten. När man börjar läsa dikten, gör man det med en viss förförståelse av vad det gäller, och man får en första provisorisk förståelse av diktens början. Denna första förståelse kan ändras i ljuset av det följande. Det uppstår ett samspel mellan delförståelse och helhetsförståelse, som antydans med cirkelmetaforen. En

mera träffande bild skulle spiralen vara. Det det gäller är att komma in i den hermeneutiska cirkeln, att få igång den spiralrörelse som förståelseprocessen utgör.

Den andra grundidén i den hermeneutiska traditionen är det historiska perspektivets betydelse. Vill man till exempel förstå de problem som existerar i en organisation idag, behöver man skaffa sig en förståelse av hur organisationen vuxit fram.

Vill man till exempel förstå de problem som Dramaten har idag, är det uppenbart att man kan ha nytta av ett historiskt perspektiv.² Många av dagens problem måste rimligen betraktas som följder av den snabba expansion som teatern genomgick på mitten av 60-talet. Och vill man få grepp om problemen, gäller det att bryta upp organisationen i de rätta delarna. Det är till exempel uppenbart att verksamheten styrs av faktorer på olika nivåer. Man kan urskilja olika nivåer inom organisationen, och nivåer i det omgivande samhället som fastlägger gränser för det som är möjligt att göra inom organisationen (existerande lagstiftning, regleringsbrev, utbildningstraditioner osv.) När det gäller att finna fram till den nivåindelning som är givande och insiktsskapande, har man inte särskilt stor ledning av de modeller som utarbetats i den existerande litteraturen.

Dramaten är inget affärsdrivande företag utan en organisation med en annan målsättning. Oklarheterna i organisationen idag och de problem som finns hänger delvis samman med att målsättningen för verksamheten inte är klar.

Dessa grundläggande idéer från den hermeneutiska traditionen har vi kompletterat med ett par distinktioner från anglosaxisk språk teori. Den första distinktionen är skillnaden mellan påståendekunskap och färdighetskunskap, mellan att ha artikulera och explicit kunskap om något och att ha tyst förtrogenhet. Det finns i en organisation som Dramaten en mängd tyst kunskap eller *know-how*, som inte kan förmedlas och tillgodogöras av andra förrän den artikuleras och förvandlats till *knowing that* (påståendekunskap). Den andra distinktionen är skillnaden mellan handling och kompetens. För att kunna säga något, måste man ha en viss språklig kompetens. På samma sätt krävs det en viss kompetens för att kunna utföra en handling av visst slag. Vi menar att det är viktigt att särskilt uppmärksamma den kompetens som olika befattningshavare har i en organisation

och att den viktigaste frågan gäller hur man skall få igång en kompetensuppbyggnadsprocess, en process där de anställdas kompetens att lösa sina egna problem ökas systematiskt efterhand.

En modell för kunskapsuppbyggnad

De idéer som har antytts här kan ställas samman till en enkel modell för hur kompetensuppbyggnad kan gå till:

KRITIK ANALYS PROGRAM HANDLING MOTSTÅND KRITIK

Modellen utgår från att en ökning av kompetens bara kan ske genom ett reflekterat handlande. Det första steget utgörs av en kritik av nuläget. Alla anställda i en organisation upplever ett antal problem på kroppen. Det gäller att artikulera de problem som man upplever så tydligt att de går att kommunicera till andra och därmed görs allmänt tillgängliga och kan sättas in i en systematisk process. De omedelbart upplevda problemen kan relateras till underliggande faktorer som inte är lika omedelbart iakttagbara. För att den inledande probleminventeringen skall kunna leda vidare måste den följas av analys av nuläget och den historia som lett fram till det. Alla har en mer eller mindre god överblick över sin egen omedelbara situation. För att komma vidare måste man öka sin situationsförståelse genom att artikulera den förtrogenhet man har och sätta den i samband med andra belägenheter. I det kritiska och analytiska arbetet blir det också nödvändigt att klargöra sådant som de berörda intressena, behoven, värdena och normerna. En artikulerad kritik kräver att man genomreflekterar värdegrundlaget som kritiken baserar sig på.

Det tredje steget består i reflektioner över möjliga alternativ till nuläget, förslag till förbättringar, tänkande över vad man själv kan göra i sin egen situation i samarbete med andra. Intresse- och behovsanalys inklusive artikulation av normer, värden och mål spelar

en roll också på det här stadiet. Det fjärde steget innebär att man försöker förverkliga en del av det program som analysen, kritiken och programläggningen lett fram till (handlingsfasen).

När man försöker genomföra ett program, möter man lätt motstånd som man inte räknat med. Man blir uppmärksam på komplikationer som man förbisett, kort sagt man får nya kunskaper och erfarenheter. Handling är insiktsskapande. Detta leder till att den ursprungliga analysen måste revideras, och det i sin tur leder till att kritiken måste revideras. Det blir då också nödvändigt att ta programmet under omprövning, vilket kan leda till en annan handlingsstrategi, som man sedan sätter i verket. Man måste alltså genomgå stegen i modellen gång på gång.

Som alla andra modeller överförenklar denna modell, bland annat genom att ge intryck av att stegen måste komma i en viss ordning. Det stämmer inte alltid. Den analys som man gör påverkas både av den kritik som man gjort och det handlingsprogram som man föregriper. I verkligheten går det inte att hålla stegen helt skilda från varandra.

En organisation har alltid en inneboende tröghet som inte får underskattas. Det gäller inte minst Dramaten, där avlagringar eller sediment från tidigare finns kvar och fortsätter att verka utan att man kanske ens märker att så sker. Vill man åstadkomma varaktiga förändringar i en trög organisation, måste man vara inställd på att arbetet måste ske på lång sikt och att det måste ske kollektivt. Individuella aktioner brukar snabbt dämpas; det finns åtskilliga sanktionsmekanismer som kan sättas in mot den rebelliska individen. Förutsättningarna för kollektivt handlande är olika goda hos olika kategorier av anställda. Och vilka förutsättningar finns det idag för kollektivt handlande från alla de anställdas sida gentemot ledning och utomstående styresmakter?

För att åstadkomma varaktiga förändringar krävs det därför en systematisk och kontinuerlig kompetensuppbyggnad på bred bas. Den här föreliggande studien skall ses som ett led i en sådan långsiktig process.³

För forskare som vill delta i sådana långsiktiga kompetensuppbyggnadsprocesser uppstår det en delvis ny situation, som kräver delvis andra förmågor hos dem än de som är aktuella för experten, till exempel. Forskare måste vara beredda att gå in i dialoger med de berörda människorna. De måste utveckla lyhördhet, social känslighet, tålmod. De måste vara beredda att arbeta på att öka sin egen kompetens. Situationen för forskare som vill arbeta enligt modellen ”förändring genom förståelse” blir inte principiellt annorlunda än situationen för de direkt berörda människorna. Också för dem blir det fråga om en kompetensuppbyggnadsprocess på lång sikt och på kollektiv grund. Forskningen blir en gemensam utbildningsangelägenhet med organisationens medlemmar som huvudaktörer och forskarna som medhjälpare, barnmorskor som Sokrates sade.

Noter

¹ Detta skrevs i mitten på 1970-talet, men det har antagligen inte skett några större förändringar sedan den gången.

² Texten *Förståelse och förändring* tillkom inom ramen för ett demokratiprojekt på Dramaten i mitten på 70-talet.

³ *Förändring och förståelse* publicerades ursprungligen i Bo Göranson, Tore Nordenstam och Margareta Wågström, *Arbetsformer på Dramaten*, Stockholm 1976.

Litteraturhänvisningar

Sven Lindqvists bok *Arbetsbyte* utkom 1975. Citatet från Taylor i avsnittet *Förändring utan förståelse* finns på s. 28 i *Arbetsbyte*. Jämför kapitlet ”Taylor och arbetsvetenskapen” i T. Nordenstam, *Exemplens makt*, Stockholm 2005.

Demokratiprojektet som nämns i avsnittet *Förändring genom förståelse* ledde bland annat till rapporten *Arbetsformer på Dramaten*, Stockholm 1976. Författarna var Bo Göranzon, Tore Nordenstam och Margareta Wågström. Boken finns i sin helhet på följande adress: <http://www.torenordenstam.se/dram/dram.pdf>

Distinktionen mellan *att veta att* och *att veta hur* utarbetades av filosofen Gilbert Ryle i boken *The Concept of Mind*, London 1949. Boken finns numera också som paperback (Chicago 2002).

En liten översikt över den nyare debatten om olika kunskapsformer finner man i boken *Vad är praktisk kunskap?* (red. J. Bornemark och F. Svenæus, Huddinge 2009), kapitlet ”Tyst kunskap: ett mångtydigt begrepp” av Henrik Bohlin.

En klassisk text om handling och kompetens på det språkliga området är Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965.

Mer om utredarrollen i nästa kapitel, ”Expertens engagemang”. Se vidare Lennart Torstenssons artikel ”Utredareetik i statsförvaltningen”, i Bo Göranzon, red., *Ideologi och systemutveckling*, andra upplagan, Lund 1978, s. 52-58, följt av en diskussion på s. 58-69.

EXPERTENS ENGAGEMANG

Man föreställer sig gärna att neutralitet är ett väsentligt inslag i expertrollen.

Statskontoret formulerade det en gång så här i en publikation med titeln *Att bedöma en utredning*:

”I princip bör utredarna sålunda försöka vara neutrala i förhållande till intressenterna på det område som utreds (om utredningen uttryckligen syftar till att stärka en eller flera intressenters position blir naturligtvis utredarnas roll lite annorlunda.”¹

I mina reflektioner omkring föreställningen om utredaren som neutral expert väljer jag här att utgå från den förste store experten på arbetslivsforskningens område, Frederick W. Taylor.²

Taylor hade en stor tilltro till vetenskapen, och i den produktionstekniska litteraturen betonas det ständigt att det här är fråga om vetenskap. Taylor var värdeobjektivist i bemärkelsen att han ansåg att värde- och normproblem kan lösas med vetenskapliga metoder. Av allt att döma uppfattade Taylor inga avgörande skillnader mellan naturlagar och de grundläggande normer som den vetenskapligt ambitiösa företagsledningen bör tillämpa. De normer som utgör den vetenskapliga ledningens grundläggande principer har samma status som naturvetenskapernas grundläggande principer.³ Om värden och normer är objektivt givna, så är det alltid möjligt att finna den vetenskapligt riktiga lösningen på norm- och värdekonflikter.

Enligt Taylor är det alltid så att den ena parten har fel och den andra parten rätt. Han utgick också från att företagsledningen är den part som har rätt – under förutsättning av att den använder vetenskapen riktigt. Hos Taylor undanröjs genuina intressekonflikter mellan ledning och anställda genom ett postulat om en grundläggande intressegemenskap. Det är postulatet om en grundläggande intressegemenskap som gör att *scientific management* förvandlas till en ideologi med anspråk på att tillgodose alla parter objektiva intressen.

Den form av värdeobjektivism som Taylor ger uttryck för är antagligen mindre vanlig i dag, men det finns en annan variant som är desto mera vanlig – målen betraktas som hemmahörande på det subjektivas område, medlen betraktas som hemmahörande på området för det som kan behandlas objektivt med vetenskapliga metoder. Mål-medel-modeller, där medlen anses höra till vetenskapens område och målen ligger utanför, är inte ovanliga i samhällsvetenskaplig litteratur med utilitaristisk moralfilosofi i botten. Till produktionstekniken har mål-medel-modeller av detta slag förmedlats bland annat genom den organisations- och beslutsteoretiska litteraturen.

Medelvärdeobjektivismen är grundvalen för det instrumentella tänkandet och därmed också för den neutrala objektiva expertrollen. Produktionstekniker uppfattas ofta som medelvärdeexperter, som med rationella vetenskapliga metoder finner de bästa lösningarna på vägen fram till de av företagsledningen utstakade målen.

Hur kan man hantera sådana objektivitetsanspråk? Ett sätt kunde vara att visa att valet av medel innebär att vissa värden prioriteras och andra eftersätts. Formuleringen av prestationsmått framstår för Taylor som självklara sanningar, men det är inte självklart vad som bör beaktas när man formulerar prestationsmått. Vilka faktorer skall man ta med, vilka kan man lugnt bortse från? Ännu mindre självklart är det hur de faktorer man tar med skall vägas mot varandra. På den punkten finns det inga renodlat tekniska metoder.

I den produktionstekniska litteraturen finns det en tendens att behandla värde- och normfrågor som om det vore fråga om tekniska problem som kan lösas med vetenskapliga metoder. Man använder ofta en matematiskt och naturvetenskapligt inspirerad vokabulär som svarar mot de objektivistiska ambitionerna och som bidrar till att produktionstekniken framstår som oantastbart vetenskaplig. Man talar om att ”definiera studiesystemet”, ”konstruera effektivitetsmått”, ”generera alternativ på grundval av analys” och så vidare.⁴

Nedtoningen av värdeproblematiken kommer tydligt fram i behandlingen av människor i den produktionstekniska litteraturen. Man talar om ”den mänskliga komponenten”, ett avpersonifierande språkbruk som diskret neddämpar det förhållandet att det handlar om vanliga människor som arbetar. Man talar om ”mänskliga resurser” och om ”aktioner” utförda av ”människans fysiska resurser”. Tankar ses som verksamheter utförda av ”människans intellektuella resurser”.⁵ Man konstaterar att beteendevetenskaperna inte har så mycket att erbjuda för närvarande, men man behöver ökad kunskap om ”den mänskliga komponenten” och hoppas på framtida forskning. ”Människans natur” måste undersökas med vetenskapliga metoder.

Men vad är frågor om människans natur för något? Är det frågor som kan avgöras med beteendevetenskapliga metoder, till exempel? Föreställningar om hur människor bör vara och handla backas ofta upp av föreställningar om den mänskliga naturen. Framställningen av människans natur ger ett perspektiv på människan och föregriper de värderingar och normer som man sedan uttrycker. En produktionsteknisk författare vid namn Lehrer framhåller exempelvis att människan intar en nyckelposition i produktionen, vilket påkallar ”ett noggrant skärskådande av människans natur”, varefter han framlägger följande människosyn:

”Människan är unik. Vi tror att människan är skapad till Guds avbild och att hon har egenskaper som skiljer henne från djuret. Alla de stora världsreligionerna baserar sig på broderskärlek och individens värdighet. Dessa två begrepp är

grundläggande och kan tjäna som ett gott fundament för att utveckla tillfredsställande och produktiva arbetsrelationer.”⁶

Det finns en tendens att behandla värdeproblem som om de vore vetenskapliga problem. I levnadsnivåundersökningar kan normativa problem exempelvis uppträda i sociologisk förklädning. På området teknikvärdering kan man notera samma tendens att behandla norm- och värdeproblematiken i ett slags vetenskaplig dräkt.

Alternativet till det vetenskapliga sättet att behandla värden uppfattas ofta som subjektivism i betydelsen ren godtycklighet. Man ser bara två alternativ: antingen behandlar man norm- och värdeproblem vetenskapligt, helst genom kvantifiering av ett antal variabler, eller också hamnar man i ren och skär subjektivism.

Utredaren som neutral medexpert är en problematisk figur. Finns det något annat sätt att gå fram? Ett motförslag kunde vara att se utredaren som katalysator eller terapeut. Några namn kan antyda vad som kan ligga i detta: Sokrates, Freud, Freire. Människor är inte bara komponenter som kan studeras utifrån med vetenskapliga metoder. Människor är först och främst medmänniskor som man kan kommunicera med. I den produktionstekniska litteraturen är kommunikation framför allt förmedling av företagsledningens synpunkter till de anställda. När man inte vet nog om arbetarna, hoppas man att forskare skall kunna framskaffa den önskade kunskapen. Det faller dem tydligen inte in att de skulle kunna gå och fråga. Men ett batteri av frågor i ett frågeformulär leder i många fall inte till det som man är ute efter. Ibland måste man gå vägen genom en dialog som innebär att man hjälper de berörda individerna att klargöra sin egen situation, inklusive sina egna mål och värden, för sig själva och för andra.

Här tror jag att det är viktigt att man inte skjuter in sig för mycket på att klargöra normer och värden. Det är fråga om en ganska komplicerad apparat, där normerna och värdena är som toppen på ett isberg. Det är det som man lättast får syn på. Det tror jag är förklaringen till att debatter på etikområdet ofta fastnar i artikulationsmomentet, i att formulera normer och värden, och inte går vidare och ser på till exempel vilka resurser

individerna har för att uppfatta sin egen och andras situation och vilka resurser hon eller han har för att åstadkomma förändring.⁷

Jag föreställer mig att en alternativ expertroll skulle kunna gå på den här linjen: experten som terapeut eller katalysator, där en huvuduppgift för utredare och andra experter blir att hjälpa till att klargöra individernas situation för dem själva.

Noter

¹ Här citerat från Lennart Torstenssons artikel "Utredareetik i statsförvaltningen", i Bo Göranson, red., *Ideologi och systemutveckling* (Lund 1976, 1978), s. 57.

² När det gäller produktionsteknik har jag haft god nytta av S.-Å. B. Johanssons avhandling *Produktionsteknisk systemsyn – en beskrivning*, Kungl. Tekniska Högskolan 1973. Taylors välskrivna lilla bok *The Principles of Scientific Management* (1911) finns både som paperback (Dover Publications, 1998) och på internet.

³ Mer om detta i kapitlet "Taylor och arbetsvetenskapen" i min bok *Exemplens makt*, Stockholm 2005. På engelska: "Taylor and the Science of Handling Pig Iron", i *The Power of Example*, Stockholm 2009.

⁴ Johansson 1973, s. 70-71.

⁵ *Produktionsteknisk ordlista*, utgiven av Tekniska Nomenklaturcentralen 1971, kodifierar denna typ av språkbruk.

⁶ Citerat efter Johansson 1973, s. 88.

⁷ W. Korpi, "Värderingar och resurser i den svenska framtidsforskningen", *Sociologisk forskning* nr 1-2, 1974, s. 53-63; T. Nordenstam, "Forskningens yrkesetik – ett kompetensanalytiskt perspektiv", i Bo Göranson, red., *Ideologi och systemutveckling*, Lund 1976, s. 86-96. Se också T. Nordenstam, "De problematiske samfunnsvitenskapene" (1973) som finns på internet på följande adress:
<http://www.torenordenstam.se/dag/dagbladet.pdf>

TVÅ OFÖRENLIGA TRADITIONER

Vad skall en påverkare kunna?

Våren 1968 höll Herbert Simon en föreläsningsserie vid Massachusetts Institute of Technology, som sedan publicerades som bok med titeln *The Sciences of the Artificial*.¹ Herbert Simon konstaterade inledningsvis att den värld vi lever i nu är en människoskapelse mera än en naturvärld. Vi lever i en värld av artefakter som skapats av människor: städer, bilar, hus, redskap, skogar och fält som formats av människor för människors syften och behov. Han tänker sig att man skall kunna åstadkomma en vetenskap om dessa artefakter och att de grundläggande inslagen i en sådan vetenskap om det människogjorda faktiskt redan existerar. De grundläggande inslagen i en framtida vetenskap (eller en grupp av vetenskaper) om artefakter existerar redan, och Herbert Simons tes i föreläsningarna från 1968 är att dessa grundläggande inslag snarast borde inlemmas i utbildningen av alla som har med formning av människor och miljö att göra. Låt oss kalla dem som har med formning av människor och miljö att göra för *påverkare*.

Till påverkarna hör både ingenjörer och andra tekniker, läkare, ekonomer och andra samhällsvetare, lärare och jurister och så vidare. Alla sådana påverkare ägnar sig åt yrkets vägnar åt att i vid mening forma människor och deras omgivningar. Det är på tiden, sade Herbert Simon, att de tekniska högskolorna, medicinska fakulteterna, handelshögskolorna och alla andra professionella högskolor och fakulteter slutar att uppträda som natur- och samhällsvetenskapliga utbildningsinstitutioner och i stället inriktar sig på att utbilda i det

som påverkarna och formgivarna skall ägna sig åt i sin framtida yrkesverksamhet, nämligen design i vid mening, formning av människor och miljö.

Hur bör då utbildningen av påverkare se ut enligt Herbert Simon? ”Vi måste börja med en del logiska frågor”, skriver han utan att närmare ange varför.² Men några sidor längre fram i boken gör han ett avslöjande utfall mot slarviga påverkare. Det finns, skriver han, formgivare som är ”slappa figurer” som resonerar ”lösligt, vagt och intuitivt”, och det finns formgivare som är ”noggranna i sitt tänkande”.³ De bästa exemplen på strikt logiskt tänkande finner man enligt Simon på de formgivningsområden där man arbetar med statistisk beslutsteori och ”management science”, men han ser tecken på en utveckling åt rätt håll också på det teknologiska området.⁴ Efter en genomgång av ett antal ansatser på det logiskt-matematiska området konkluderar Herbert Simon med att en utbildning i formgivning och påverkan bör omfatta ett antal formella tekniker i stil med nyttoteori, statistisk beslutsteori, optimerings- och satisfieringsalgoritmer, den vanliga satslogiken och imperativlogik med mera.⁵ En sådan utbildning bör ingå i all utbildning av tekniker, samhällsvetare, lärare, jurister osv, det är Herbert Simons förslag. Ja, han säger till och med att detta är något som bör vara en kärndisciplin för alla som vill bli allmänbildade (”for every liberally educated man”).⁶

Åtminstone de formella tekniker som Simon räknar upp bör ingå i all allmänbildning och speciellt i all utbildning av påverkare och formgivare i vid mening, säger Herbert Simon och säger inget om vad som eventuellt skulle kunna behövas utöver detta. Följderna av att handfast följa Simons recept skulle såvitt jag kan se bli katastrofala på alla områden. Världen skulle överflöda av formgivare, arkitekter, pedagoger, tekniker, byråkrater och så vidare som har tyngdpunkten av sin skolning i formella analystekniker och modellkonstruktionstekniker i stil med beslutsteori, deontisk logik och simuleringsarbete med sofistikerade redskap som datorer. Men kärnan i till exempel en jurists eller en ingenjör utbildning måste ligga på det rättsliga respektive det teknologiska området. Formell skolning kan bidra till att skärpa resonemangen i viss utsträckning på vissa områden, och detta gäller för alla yrkesutövare som ägnar sig åt påverkan och formning

av människor och miljö. De formella teknikerna och modellbyggandet måste komma som en påbyggnad på redan existerande kunnande.

Herbert Simon ställer oss inför dilemmat att antingen ägnar vi oss åt lösligt tänkande och tyckande eller också lär vi oss beslutsteori och optimeringsalgoritmer och så vidare. Vägen förbi dilemmats horn går, vill jag föreslå, i riktning mot en analys av vad det innebär att vara en skicklig formgivare, en klok jurist, en god läkare, en insiktsfull byråkrat och så vidare. Som arkitekten Jerker Lundequist uttrycker det i sin avhandling *Norm och modell*:

”Designteorin i dess allmänna form uppstår ur ett försök att besvara två frågor:

- (i) Vad gör en designer, egentligen? och
- (ii) Vad kan en designer, egentligen?

I sista hand rör sig designteorin om designerns kompetens
– hans kunskaper och förmåga.”⁷

Perspektivet bör vidgas till att omfatta inte bara logisk-formella tekniker för analys och modellkonstruktion utan också beskrivningar, analyser, kritik av den existerande praxisen på arkitekturområdet och förslag till förbättringar som bygger på sådana analyser; och motsvarande för alla andra formnings-, planerings- och påverkningsområden.

Två oförenliga traditioner

Herbert Simon är ett exempel så gott som något på det som kan kallas för teknokratiskt tänkande.⁸ Tyngdpunkten ligger för honom klart och tydligt på de formella aspekterna av påverkningsverksamheten, de aspekter som lättast låter sig infångas med logiska och matematiska formler, det som lättast låter sig kvantifieras eller behandlas i abstrakta termer. Tendenser av detta slag är ett välkänt fenomen på det humanistiska och samhällsvetenskapliga området. Att det finns sådana tendenser kan delvis förklaras som en välbehövlig reaktion mot olika slags oklarheter som tillåtits breda ut sig över hövan på

vissa håll. På projekteringsmetodikens område kan man förstå att många har inriktat sig på operations- och systemanalytiska metoder när man tänker på den halvt religiösa mystik som de mest gångbara arkitekturideologierna låtit omgärda projekteringsarbetet, skriver Jerker Lundequist i den nyss citerade avhandlingen.⁹ Men i sin upplysningsiver har de kommit att bidra till att ämnets faktiskt existerande praxis har försumrats och paradoxalt nog därmed också till att det inte utvecklats någon ideologikritisk apparat på området. Lundequist kan därför anklaga sitt eget ämne, projekteringsmetodiken, för att det har kommit att bli alltför inriktat på att förse praktikerna på området, arkitekterna, med instrument och handlingsregler. Datortekniken kan komma att förstärka denna utilistiska, instrumentella inriktning ytterligare. Desto mera angeläget blir det då "att som motvikt stärka ämnets begrepps- och teoriutveckling".¹⁰

Men det är inte lätt att frigöra sig från den teknokratiska traditionen, det visar Jerker Lundequists *Norm och modell* med stor tydlighet. Lundequist är medveten om begränsningarna i det simonska perspektivet och beger sig på en lång bildningsresa genom det filosofiska landskapet. Som komplement till Herbert Simon et consortes anför han en rad inslag från de traditioner som kan anges med namn som Marx, Freud och Wittgenstein. Men går det verkligen att förena inslag från så skilda traditioner som dem som Simon och Wittgenstein och Marx och Althusser står för? Till de stora förtjänsterna i *Norm och modell* hör att författaren lyfter fram de tysta kunskapernas betydelse, den roll som det oartikulerade yrkeskunnandet och de icke-verbaliserade färdigheterna spelar på alla formgivningens områden (i den vida mening i vilken Herbert Simon talar om formgivning eller design). Den syn på vad kunskap är som ligger bakom detta är inte förenlig med den mera traditionella syn på kunskap som ingår i Simons syn på världen:

”Implicit i Simons tankegångar ligger en ide om att mänskligt handlande – och därmed mänskligt kunnande – är så beskaffat att det (i princip) är åtkomligt för den som vill ge en fullständig, explicit beskrivning av det.

På denna punkt är Simons synsätt helt oförenligt med det synsätt som t ex Wittgenstein och Polanyi företräder. En avgörande fråga för design- och systemvetenskapernas framtida utveckling kommer bli hur eller om man lyckas

överbrygga denna motsättning i fråga om synen på kunskapens och det rationella handlandets natur.”¹¹

Frågan är, vad är det för slags oförenlighet som det gäller här? Är det över huvud taget fråga om något som kan ”överbryggas” i någon mening? Här gäller det inte en intressekonflikt där parterna kan tänkas vara villiga att maka på sig något, ge efter på några krav och därmed få igenom de krav som ter sig viktigast för dem. Det är inte fråga om en förhandlingssituation där man kan överbrygga motsättningar genom att ingå kompromisser. Det är inte heller fråga om en rent ideologisk konflikt, där man kan välja att inta den ena eller den andra ståndpunkten, varefter världen framträder på det ena eller det andra viset. Här gäller det en fråga där den ena parten har rätt och den andra har fel, och det kan inte komma på tal att överbrygga något som helst. Antingen är mänskligt handlande och kunnande så beskaffat att det är möjligt att ge en fullständig, explicit beskrivning av det, eller också är mänskligt handlande och kunnande inte så beskaffat. Enligt min mening kan en ståndpunkt som Simons bara upprätthållas genom att man väljer en ensidig diet i fråga om exempel och bortser från de motsträviga fallen.¹²

Att spänningen mellan Simonperspektivet och Wittgensteinperspektivet inte blir helt tydligt för Jerker Lundequist hänger samman med att han egentligen intar Simons ståndpunkt själv, trots alla försök att arbeta sig bort från den. Han fångas, som alla andra, gång på gång in av den tradition som han försöker arbeta sig ut ur. Inslag från andra traditioner kommer in som komplement men föranleder inte någon revidering av de mera grundläggande antagandena i det teknokratiska paradigmet som representeras av Herbert Simon. Det enda ställe där Lundequist uttryckligen noterar en oförenlighet mellan Simon och liknande vetenskapmän, på den ena sidan, och till exempel Polanyi och Wittgenstein, på den andra, är den passus som jag citerade för en liten stund sedan. Där skjuter författaren ifrån sig problemet i stället för att på allvar ifrågasätta de grundläggande inslagen som Simons ansats vilar på (i detta fall ett antagande om vad kunnande och vetande innebär). På andra ställen är det i stället så att inslag från Wittgensteintraditionen framläggs i en sådan form att de passar in i Simonperspektivet. Simonperspektivet visar sig fungera som en Prokrustessäng: det som inte passar in i den givna mallen skärs bort.

Det är så ett givet paradig fungerar. Har man skolats in i en viss tradition och anammat ett visst paradigm som styr traditionen i fråga, så styrs också ens uppfattning av andra traditioner och paradig av detta. Hur den teknokratiska traditionen kan färga uppfattningen av inslag från andra traditioner också för en person som är inställd på att arbeta sig bort från den traditionen kan illustreras med en rad exempel från avhandlingen *Norm och modell*. Låt oss gå igenom några punkter för att mera i detalj visa hur det teknokratiska paradigmet kan visa sig.

Om regelföljande

I sitt första tryckta filosofiska arbete, *Tractatus Logico-Philosophicus*, såg Wittgenstein på språket som en kalkyl.¹³ Språket har den struktur som anges av satslogiken, och språkets struktur är densamma som världens struktur. En språklig utsaga är en bild eller en modell av ett möjligt faktum, sade Wittgenstein den gången. En sann utsaga är en modell av ett faktiskt existerande sakförhållande, och en uttömmande beskrivning av världen består av en uppräknning av alla sanna utsagor. Under de sista tjugofem åren av sitt liv ägnade sig Wittgenstein åt att kritisera den språkuppfattning som han hade givit uttryck för i *Tractatus*.

I stället för att se på språket som en kalkyl kom han att se på ”språket” som en abstraktion som är härledd från alla de språkinvolvcrande aktiviteter som tillsammans utgör vårt liv. Det sker en förskjutning av intresset från de regler som kan utskiljas i botten av allt konsistent språkbruk (satslogik, predikatlogik och dylikt) till analyser av vad det innebär att handla, delta i verksamheter av olika slag, och den roll som språkliga utsagor spelar i dessa aktiviteter.

Att utföra en handling är att handla i samklang med ett antal regler, som vanligen förblir implicita. Reglerna kan delvis, men också bara delvis, artikuleras vid behov. Att man följer en regel visar sig i ens egna och andras reaktioner på det som man gör. Existensen

av en regel förutsätter möjligheten att göra rätt eller fel, det måste alltså finnas rättningmöjligheter för att man skall kunna sägas handla i samklang med en regel. Att följa en regel är att delta i en praxis, säger Wittgenstein. Detta citerar Jerker Lundequist och fortsätter:

”Men praxis är inte enbart en fråga om att följa regler. Om så vore fallet, så skulle vårt samhälle ha stelnat i en bysantinsk orörlighet för länge sedan... De regler som ingår i en praxis kan överskridas i Hegels mening. Att vara kreativ innebär att man utmanar dessa givna regler, för att tillämpa dem på ett nytt sätt i nya situationer, eller helt enkelt att man lyckas skapa nya regler.”¹⁴

Det är tydligt att författaren här tänker på en viss sorts regler, som man skulle kunna kalla för ”mekaniska regler”, ”rutinregler” eller ”operationer”. Immanuel Kant lär ha haft för vana att spatsera över de sju broarna i Königsberg på så regelbundna tider att befolkningen hade kunnat ställa klockan efter honom om de hade haft någon klocka att ställa. Kants dagliga promenadväg kunde beskrivas med hjälp av en tämligen enkel regel (till exempel en karta med pilar och tidpunkter inprickade). Det är regler av detta slag som Simontraditionens företrädare brukar tänka på när de talar om handlingar, det är aktiviteter av detta slag som brukar ligga till grund för de mera entusiastiska uttalandena från datoriseringens förespråkare.

Men när Wittgenstein talar om regler, tänker han inte på mekaniska regler och rutiniserade språkhandlingssituationer i första hand. Det finns i själva verket ett kreativt inslag i det mesta av vårt språkbruk. Att följa en regel innebär att föra en given serie vidare, och det är som oftast ett kreativt inslag i detta. Ett ovanligt tydligt exempel på något som i och för sig är alldagligt och välbekant för alla är utvecklingen av begreppet ’farlig tingest’ i det anglosaxiska rättssystemet. Det som krävs för att kunna hantera begreppet ’farlig tingest’ (*dangerous article*) är ett välutvecklat juridiskt omdöme som gör det möjligt för domaren och advokaten att själva föra den givna serien av precedensfall vidare på ett sätt som är adekvat i den givna situationen.¹⁵ Och i gott omdöme ligger ett kreativt inslag.

Det finns ingen anledning att tro att goda domare skulle kunna ersättas av ännu bättre datorer. Och detsamma gäller för alla andra verksamheter där gott omdöme och erfarenhet spelar en väsentlig roll (handläggaryrkena och liknande). Går man med på detta, bör man i konsekvensens namn också gå med på att allt mänskligt handlande inte kan beskrivas fullständigt och explicit.

I alla icke-rutinerade handlingssituationer ingår det alltså ett inslag av kreativitet. Att följa en regel i Wittgensteins bemärkelse står inte i motsättning till kreativt handlande. Att följa en regel i Wittgensteins bemärkelse innebär inte att man stelnar i bysantinsk orörlighet.

Om modeller

En teknokratisk position medför att man tenderar att uppfatta regler på ett bestämt vis. Man tenderar att koncentrera sig på en viss sorts regler (som vi har kallat för 'operationer') och man tenderar att bortse från alla situationer där erfarenhet och praktisk klokhet spelar en roll. På samma sätt kan en teknokratisk utgångspunkt medföra att man uppfattar modeller på ett bestämt vis. I *Norm och modell* refererar Jerker Lundequist Wittgensteins teori om språket i *Tractatus* tämligen utförligt.¹⁶ Varje sann utsaga är enligt Wittgensteins *Tractatus* en bild eller en modell av ett faktum. I sin senare filosofi kritiserar Wittgenstein denna språksyn. Lundequist kommenterar:

”Detta innebar inte att Wittgenstein övergav den bildteori om språket som han lade fram i "Tractatus", utan snarare att han begränsade dess giltighet till att endast gälla för de fall där språket används för deskriptiva syften.”¹⁷

Och eftersom språket i vetenskapliga sammanhang stort sett används för deskriptiva syften, skulle därmed bild- eller modellteorin om språket kunna stå kvar tämligen oanfäktad. De normativa inslagen i vissa vetenskaper, t ex projekteringsmetodikerna på

arkitekturområdet, skulle man i ett sådant perspektiv kunde behandla som modeller av möjliga, önskvärda eller icke önskvärda sakförhållanden.

Men det är verkligen en Wittgenstein som lagts på en Prokrustesbädd. Det är att hålla fast vid den uppfattning om språk, verklighet, tänkande och handlande som Wittgenstein ägnade de sista tjugofem åren av sitt liv åt att kritisera. En wittgensteiniansk strategi för att behandla påståendet att alla deskriptiva utsagor är modeller skulle innebära att man tänker efter i vilka fall det faktiskt skulle vara bokstavligen sant att påstå att något är en modell av något annat. Om en arkitekt bygger en skalmodell av ett påtänkt hus, så kan han peka på modellen och säga: ”Så här blir det.” Men det som är en modell av det påtänkta huset är ju skalmodellen och inte den språkliga utsagan. Jag kan inte finna någon rimlig tolkning av ”modell” som gör själva utsagan ”Så här blir det” till en modell av det möjliga huset eller det möjliga sakförhållandet att detta hus står på en viss plats i en viss kommun. Om jag ritat upp en karta över Königsberg i slutet av 1700-talet, så kan jag rita in professor Kants dagliga promenadväg och säga att det här är en modell av Kants dagliga promenadväg. Det är väl inte gott språkbruk, men det är i alla fall begripligt. Elementen i kartbilden svarar ett för ett mot elementen i verkligheten sådan den kunde uppfattas där och då. Men om jag beskriver hans promenad genom att säga att han brukade gå ut genom ytterdörren klockan 15.48, därefter böja av till vänster, gå 150 steg, därefter böja av till höger osv – om jag säger detta (eller något liknande som faktiskt ger en sann beskrivning av färdvägen), så är det svårt att se att detta skulle innebära att jag använder en modell av det möjliga eller faktiska sakförhållandet.

Modeller kommer in på ett helt annat sätt i våra språkliga aktiviteter. Om jag beskriver något som ’purpurfärgat’, så innebär det att jag relaterar det föreliggande objektet till andra ting som med rätta kan kallas för purpurfärgade. Jag har vissa mönsterfall i bakhuvudet. Sådana mönsterfall som nödvändigtvis måste förutsättas i alla beskrivningar kallar Wittgenstein för ”paradigm”. ’Mönsterfall’ eller ’typiska exempel’ kunde man också säga. ’Modell’ kunde man eventuellt också säga. Beskrivningen av ett objekt innebär att man använder sig av modeller eller paradigm eller mönsterfall i denna

bemärkelse, men själva beskrivningen är inte i någon rimlig mening en modell av verkligheten.

Det är genom att ensidigt framhäva *Tractatus*-uppfattningarna hos Wittgenstein som Jerker Lundequist lyckas förena Wittgenstein och Simon hjälpligt. Men det innebär också att Lundequist ger en snedvriden framställning av vad formgivnings- och påverkansprocesser är för något. Bruket av modeller överdimensioneras kraftigt, så kraftigt att allt talande och skrivande om design framställs som modellbruk.¹⁸

Om handling och arbete

Det är en stor förtjänst hos avhandlingen *Norm och modell* att den riktar uppmärksamheten mot det som påverkare faktiskt gör. Det som en påverkare menar att han gör kan vara en mer eller mindre adekvat uppfattning av det som han faktiskt gör. Aktörers självförståelse bör behandlas med en nypa salt, och det är vad man gör när man bedriver historisk källkritik och ideologikritik. Ideologikritiken förutsätter att man känner till vad aktörerna faktiskt gör – deras handlande är den måttstav som man håller upp mot deras uppfattningar om sitt eget handlande. Det centrala analysobjektet för projekteringsmetodiken blir då själva planeringsprocessen, projekterings praxis. I *Norm och modell* förblir detta på det programmatiska planet. Författaren arbetar sig fram till insikten att detaljerade undersökningar av exempel från den pågående praxisen, arbetet på arkitekturplaneringens område till exempel, är nödvändiga, men kommer inte så långt i sin avhandling som till fallstudier. Frigöringsarbetet från den teknokratiska traditionens inriktning på allmänna, abstrakta förhållanden tar sin tid.

Men också i det som Lundequist skriver om arbete, handling och praxis slår teknokratiska synsätt igenom på ett sätt som motverkar syftet att åstadkomma ett alternativ till det dominerande synsättet. Så här skriver Lundequist inledningsvis i ett kapitel om normer och handlingar:

”Människorna skapar samhället genom sitt arbete, genom sin förmåga att handla medvetet och organiserat. Arbetet – det kollektiva, medvetna handlandet – utförs i enlighet med en i förväg uppgjord plan. Den aktivitet som vi kallar planering blir sålunda en förutsättning och en utgångspunkt för det samhälleliga arbetet.”¹⁹

Här är det en tendens att överdriva planläggandets roll i arbetet. Och eftersom författaren har en tendens att använda ”arbete” som en synonym till ”handlande” (alla handlingar är arbete i den vida mening av ”arbete” som Lundequist slår in på), så kan han också hävda att en handling utgör ”en händelse, som en agent medvetet planerar”.²⁰ Men det är missvisande som en allmän redogörelse för vad det innebär att utföra handlingar. Om jag vandrar i korridoren på min institution och möter en kollega, så brukar jag hälsa på honom. Det är en medveten handling på det viset att det inte är någon slumpmässigt tillkommen händelse eller något som till min förvåning dyker upp som ett resultat av mina undermedvetna krafter. Men det är inte i någon rimlig mening en handling som jag planerar. Jag planlägger inte att hälsa på min kollega, varefter jag genomför min plan. Mycket av det vi gör är inte resultatet av medvetet planerade, och mycket av det som vi planerar planerar vi inte i detalj. Vi finner fram till det vi skall göra inom ramen för våra vanor, rutiner, standardiserade handlingssätt, och inom ramen för våra mer eller mindre vaga planer och mål, som ofta men inte alltid är stadda i förvandling allteftersom arbetet fortskrider.

Jag tror att det kan vara klagörande att skilja mellan handlingar som är resultatet av medveten planläggning, å den ena sidan, och handlingar som är intentionella, å den andra. Att en handling är intentionell betyder här att den syftar mot ett mål, den är avsiktlig och inte slumpmässig, den är inte utanför aktörens kontroll. Det som vi kallar för handlingar är normalt intentionellt, avsiktligt, men inte nödvändigtvis resultatet av medvetet planeringsarbete.²¹

Att Jerker Lundequist tenderar att överdriva den medvetna planeringens roll i vårt handlingsliv tror jag är ytterligare ett utslag av hans bundenhet till den teknokratiska tradition som Herbert Simon ingår i. I den traditionen är intresset inriktat på analys av

medvetet planlagda processer. Lundequist vill bidra till att styra intresset mot det som faktiskt görs i projekteringsarbetet och andra påverkningsprocesser, men det dominerande paradigmet bidrar till att hindra honom från att se det som han vill se och från att göra det som han borde göra. Och på det viset demonstrerar *Norm och modell* hur det dominerande teknokratiska paradigmet på datautvecklingens område likaväl som på de flesta andra arbetslivsområden (till och med på sådana områden som teater och konst) tenderar att gripa in bakom ryggen på oss.

Det är lätt att falla tillbaka på formella tekniker när man skall reda ut ett komplicerat område (ett avsnitt av arbetslivet, ett filosofiskt problemområde eller vad det nu gäller). Så sker också i *Norm och modell*, där författaren lägger ned många sidor på att genomföra några enkla logiska klassifikationer av olika slags normer. Lite oförmedlat utmynnar så utredningarna av olika slags handlingar och normer i följande uttalande:

”Man bör inte foga ett krav på att planeringsprocessens egna agenter själva skall utföra en utvärdering av planeringen, dvs konsekvensstudier av genomförda handlingsalternativ... I den reellt existerande planeringsverksamheten skulle detta medföra en orimlig situation, där de som utför en viss verksamhet med stora konsekvenser för andra människor, också tog som sitt uppdrag att utvärdera sin egen verksamhet.”²²

Efter den uddlösa klassifikationen av handlingar och normer i olika typer kommer det alltså till sist ett normativt ställningstagande i en ytterst kontroversiell fråga. Men den logiska apparaten är till ingen nytta för att klargöra den brännbara fråga som det hela utmynnar i. Enligt min mening skulle påverkarens verksamhet må gott av att de själva följde upp vad deras ingrepp resulterar i. Som en av mina kolleger en gång formulerade det: man bör inte slå ihjäl fler människor än vad man själv kan äta upp.²³ Ett slags utvärderingsverksamhet borde vara ett normalt inslag i all planeringsverksamhet, detta för att kontinuerligt kunna lära av egna misstag och framgångar. På den här punkten skulle det ha varit intressant med mera information om hur utvärderingen faktiskt går till

på några designområden och en kritisk diskussion om möjligheterna att förbättra den rådande praxis. Det tillhör de angelägna uppgifterna på arbetslivsforskningens område.

Noter

¹ H. Simon, *The Sciences of the Artificial*, Cambridge, Mass., 1969 och senare upplagor.

² *Ibid.*, s. 58.

³ *Ibid.*, s. 60.

⁴ *Ibid.*, s. 60.

⁵ *Ibid.*, s. 79-80.

⁶ *Ibid.*, s. 83.

⁷ J. Lundequist, *Norm och modell samt ytterligare några begrepp inom designteorin*, Kgl. Tekniska Högskolan i Stockholm, 1982, s. 27 och s. 211.

⁸ Mer om detta i "Technocratic and Humanistic Conceptions of Development", i T. Nordenstam, red., *Research and Development in the Sudan*, Khartoum 1985, s. 5-29. (Också publicerad av Arbetslivscentrum, Stockholm: Forskningsrapport nr 51, 1985.)

⁹ *Norm och modell*, s. 197.

¹⁰ *Ibid.*, s. 203.

¹¹ *Ibid.*, s. 210. Jämför utredningen om olika slags kunnande och vetande i "Ett pragmatiskt perspektiv på datautvecklingen", *Datautvecklingens filosofi. Tyst kunskap och ny teknik*, red. Bo Göranson, Stockholm 1984.

¹² Det klassiska exemplet är Wittgensteins *Filosofiska undersökningar*, § 78 – att veta hur en klarinett låter och hur ordet 'spel' används.

¹³ L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* 1922. (Anders Wedberg har översatt boken till svenska.)

¹⁴ *Norm och modell*, s. 30.

¹⁵ Exemplet är hämtat från E. H. Levi, *An Introduction to Legal Reasoning*, Chicago 1961.

¹⁶ *Norm och modell*, kap 2.

¹⁷ Ibid., s. 33.

¹⁸ I första kapitlet av *Norm och modell* hävdar Lundequist på liknande sätt att all konst innebär modellbruk. Konsten skulle vara modell för möjliga livsformer (s. 24). Här anknyter författaren till semiotikern Lotman och försöker få det till att Lotman och Wittgenstein står för detsamma, men det gör de inte. Och det är inte lätt att se i vilken mening av modell till exempel Olle Bærtlings abstrakta målningar eller Leonardos *Mona Lisa* skulle vara modeller av möjliga livsformer.

¹⁹ *Norm och modell*, s. 68.

²⁰ Ibid., s. 71.

²¹ Jämför T. Nordenstam, "Intention in Art", i K. S. Johannessen & T. Nordenstam, red, *Wittgenstein - Aesthetics and Transcendental Philosophy*, Wien 1981.

²² *Norm och modell*, s. 136.

²³ A. Haaland, *Til forsvar for kannibalisme*, Oslo 1969.

AVSKRÄCKNINGENS MORAL

Föreställningar om straffets avskräckande funktion har spelat en framträdande roll i det rättsliga tänkandet sedan slutet av 1700-talet, då Beccaria, Bentham och Feuerbach framlade de klassiska avskräckningsteorierna om straff.

I det första avsnittet genomgår jag en modern variant på det klassiska temat, Norbert Hoersters teori om allmänpreventionen från 1970. Genomgången mynnar ut i konklusionen att en adekvat behandling av de normativa och empiriska problem, som avskräckningsstraff aktualiserar, kräver en åtskilligt mer komplicerad analysram än den som Hoerster arbetar inom.

I det andra avsnittet lägger jag fram ett utkast till en sådan analysram. Ramen omfattar komponenter av fyra slag: kriterier för urval och fördelning av straff, människomodeller, samhällsmodeller, empirisk kunskap.

I det tredje avsnittet illustrerar jag hur den föreslagna analysramen kan användas genom att ta upp ett av de många moralproblem som avskräckningsstraff ger upphov till: frågan om avskräckningsstraff medför offer av i någon mening oskyldiga människor.

Inledning

Den juridiska straffinstitutionen brukar backas upp med hänvisning till faktorer som hämnd, skuld och soning, individual- och allmänprevention, terapi och reform. Ibland framhålls en av dessa faktorer som den enda eller dominerande faktorn som kan

legitimerade straff, som i Mabbotts klassiska uppsats från 1939, där en rent retributiv teori läggs fram, eller i den norska strafflagen från 1842, som uttryckligen baserade sig på ”avskräckningsteorin” (Andenæs 1952). Nu för tiden tycks ”kompromissteorier” (Honderich 1971) eller ”föreningsteorier” (Roxin 1966) vara vanligare. Roxin 1966 är ett typiskt exempel. Ett annat är Coddington 1946, som talar om “a wise blending of the deterrent and reformative, with the retributive well in mind” (Grupp 1971, s. 353).

I den juridiska litteraturen framställs ofta dessa teorier i starkt schematisk form, och argumentationen antyds ofta bara. Det finns, för att citera H.L.A. Hart, ”en genomgående tendens till överförenkling av mångfacetterade problem som kräver separat behandling” (Hart 1968, s. 3). I analytisk rättsfilosofi har man de senaste decennierna påbörjat arbetet med att reda ut den trassliga härvan av inslag i de traditionella teorierna om straff. Den nyss citerade uppsatsen av Hart är en utmärkt illustration på hur detta utredningsarbete kan gå till.

Den straffteori som jag skall ta som utgångspunkt för mitt vidare resonemang, Norbert Hoersters renodlade avskräckningsteori från 1970, understryker Harts observation. Det är, som jag skall visa i avsnitt 1, fråga om en starkt förenklad straffteori. I avsnitt 2 skisserar jag så några komponenter, som bör ingå i en mera nyanserad straffteori. Inte bara i förhållande till Hoerster utan också i förhållande till Hart blir det en vidgning av perspektivet genom att empiriska, sociala faktorer får en betydligt mera framträdande plats i den här skisserade analysramen än hos Hoerster och Hart.

En möjlighet, som är värd att hålla in mente, är att de traditionella straffteorierna har karaktären av ideologier snarare än av vetenskapliga teorier. Vilhelm Aubert har föreslagit att allmänpreventionsteorin om straff har kommit att bli allmänt utbredd genom att man använt uteslutningsmetoden: man har ansett sig behöva en teori som legitimerar straffinstitutionen, och eftersom alla andra alternativ sett sig ohållbara har man satsat på allmänpreventionen trots det magra stöd som går att anföra till dess favör.

Allmänpreventionsteorin har därmed kommit att fungera ideologiskt: ”Ideologins funktion har knappast bestått i att framkalla, motivera straffrättsliga åtgärder. Den tycks

snarare fungera som en legitimering av domsutslag och reaktionsformer framkallade av andra orsaker.” (Aubert 1973, s. 253). Auberts förslag tycks, som vi strax skall se, stämma väl på den avskräckningsteori som vi nu övergår till att granska.

1. En modern avskräckningsteori

För att allmänpreventionsteorin (som Hoerster identifierar med en ren avskräckningsteori) skall vara acceptabel, måste den uppfylla två villkor, enligt dr Hoerster: (1) ett empiriskt villkor, och (2) ett normativt villkor.

(1) Det empiriska villkoret är att statens avskräckande med hjälp av straff verkligen har de påstådda avskräckningseffekterna (Hoerster 1970, s. 273). Vilka avskräckande effekter påstår avskräckningsteorins förfäktare att straff har? Enligt Hoerster bara att ”människor avhålls från straffbelagda handlingar genom statens straffhot i *några* fall (och även i dessa fall räcker det att straffhotet är en bidragande orsak som jämte andra faktorer leder till att man avstår från den straffbelagda handlingen)” (s. 274). Detta är uppenbarligen ett absolut minimum av avskräckningseffekter som straff måste ha för att avskräckningsteorin överhuvudtaget skall vara värd att diskutera som socialpolitiskt instrument. Om inte straffhotet avskräckte åtminstone några människor i någon mån i några situationer, skulle avskräckningsteorin inte förtjäna vidare beaktande. Det verkar rimligt att anta att detta minimivillkor är uppfyllt.

(2) Men av detta följer inte att avskräckande straff är ett lämpligt socialpolitiskt instrument. ”Rätt förstådd (dvs. i sin enda plausibla form) gör preventionsteorin... bara anspråk på att legitimera det statliga straffet som institution”, skriver Hoerster, och fortsätter med att säga att teorin lämnar det öppet hur straffen skall fördelas (s. 278). Som distributionsprincip föreslår han ”lika-för-lika”-principen: ”I relevanta hänseenden lika fall skall behandlas lika” (ibid.). Detta är det normativa villkoret, som avskräckningsteorin näste uppfylla jämte det empiriska villkoret ovan.

Hur avgör man vad som är i relevant hänseende lika fall? Hoersters förslag är att använda den allmänna värderingen av de intressen som skadats. ”Ett mord väger entydigt tyngre än t.ex. en kroppsskada, en stöld lättare än t.ex. en våldtäkt” (s. 278). Hoerster förutsätter något slags nytto- eller intressekalkyl, där straffets nackdelar drabbar brottslingen i samma utsträckning som han för sin egen nyttas skull minskat ”de gemensamma fördelarna” (ibid.).

Hoerster faller därmed in i den utilitaristiska traditionen från Bentham och Mill. I den traditionen analyserar man gärna moralsituationer som om det vore fråga om kvantifierbara förhållanden, till exempel genom att tillskriva olika handlingsalternativ olika värden (+10, -27, +250 etc.). Aktören som vill handla moraliskt riktigt bemödar sig om att finna fram till det handlingsalternativ som har det högsta talvärdet. Man förutsätter, mer eller mindre bokstavligt, att alla moraliska förhållanden kan värderas i en gemensam valuta (lycka, nytta, pleasure & pain e.d.). Åtminstone i mera teoretiska sammanhang skulle det vara en fördel att konsekvent undvika den sortens metaforer, bland annat därför att nyttokalkylmetaforerna lätt kan väcka intryck av större konsensus än vad som kanske föreligger. Vad finns det t.ex. för anledning att deklarerat att mord entydigt minskar den allmänna nyttan mer än stöld? Att tala om ”nytta” eller ”gemensamma fördelar” i detta sammanhang förefaller mig att vara ett inadekvat sätt att antyda vad det är fråga om – en mängd kriterier av olika slag som behöver artikuleras och preciseras. Gäller det t.ex. ett mord på en vanlig privatperson, verkar det mindre adekvat att tala om effekterna för allmännyttan än att tala om brott mot en grundläggande princip om livets okränkbarhet. Finns det inte objektivt kalkylerbara värden på det moraliska området, blir det viktigt vem som utför de moraliska resonemangen. Vem avgör att mord är värre än stöld? En möjlighet är att hänvisa till allmänt utbredda åsikter i befolkningen. Men det skulle innebära att porten lämnades vidöppen för betraktelser av alla möjliga slag: skuld, soning och hämnd, oreflekterade traditionella värderingar, gruppintressen och så vidare.

Det förefaller klart att Hoerster lämnar porten öppen på det viset, och därmed förvandlas hans rena avskräckningsteori till en ideologi som legitimerar status quo, hur det nu råkar vara beskaffat. Hoersters okritiska sätt att införa ”lika-för-lika”-principen förvandlar hans straffteori till en kompromissteori (föreningsteori) med alla möjligheter för skuld- och soningstänkande att breda ut sig i strid med hans deklarerade avsikter.

En hypotes som vore värd att testa är att avskräckningsteorier om straff mer eller mindre fördolt brukar bygga på andra faktorer än avskräckningsfaktorn. Vilhelm Auberts hypotes om allmänpreventionsteoriernas ideologiska funktion tycks passa utmärkt på det här aktuella fallet åtminstone. Hänvisningar till mer eller mindre okontrollerbara avskräckningseffekter kan exempelvis lätt användas för att legitimera stränga straff. Som illustration kan jag åter hänvisa till Hoerster, som talar om ”den sentimentalism, som löper risken att glömma de potentiella offrens intressen för missdådarnas intressen” (s. 280).

I sin diskussion av ”lika-för-lika”-principen överförenklar Hoerster uppenbarligen sambandet mellan rätt och moral. Ett rättssystem kräver något slags uppbackning av allmänheten för att kunna tillämpas, men av det följer det inte att alla allmänt accepterade värderingar skall importeras okritiskt till strafflagen. Hart, som på ett liknande sätt som Hoerster hänvisar till allmänt utbredda åsikter om olika brotts tyngd (”a common sense scale of gravity”), påpekar att de allmänt utbredda åsikterna på detta område är ganska grova och att det finns en risk att man förvirrar moralen eller att lagen råkar i misskredit om man avviker alltför skarpt från den allmänt accepterade grova skalan (Hart 1968, s. 25). Hart gör det klart att överensstämmelse med allmän moral bara kan vara ett av de kriterier som är relevanta för att avgöra straffs rättfärdighet. Om straff uppfattas som ett lidande, kan man till exempel med utgångspunkt i normen att människor inte i onödan bör påföras lidande argumentera för att straff bör göras så lätta som möjligt och helst undvikas helt. Normen om minimalisering av mänskligt lidande pålägger juristen ansvaret att handskas kritiskt med de allmänt utbredda moraliska värderingarna av olika slags handlingar.

2. En analysram

De båda villkor som allmänpreventionen måste uppfylla enligt Norbert Hoerster räcker inte till, men de ger en antydning om vad som behöver utarbetas för att kunna behandla de traditionella straffteorierna på ett mera tillfredsställande sätt. Det normativa villkoret behöver ersättas av en differentierad kriteriemängd, och det empiriska minimivillkoret behöver kompletteras med detaljerad empirisk kunskap om avskräckbara handlingstyper och människotyper. En närmare analys av avskräckbarhet kräver i sin tur att alternativa människomodeller utarbetas och att straffinstitutionen analyseras i sitt sociala sammanhang. Om dessa fyra moment – kriterier, människomodeller, samhällsmodeller, empirisk kunskap – artikulerades, skulle man få en analysram, en ram inom vilken mera artikulerade och nyanserade teorier om straff skulle kunna utformas. Låt mig antyda vad som skulle kunna göras inom dessa fyra delområden.

(i) Kriterier

Det förefaller uppenbart att Hoerstes kriterieuppsättning är alltför enkel. Det räcker inte med det empiriska minimivillkoret och ”lika-för-lika”-principen om man vill visa att straffinstitutionen inklusive avskräckande straff är moraliskt acceptabel. Till att börja med skulle man kunna skilja mellan två slags kriterier för straff: urvalskriterier och fördelningskriterier. Urvalskriterierna gäller vilka straff som kan komma i fråga och för vilka handlingar, fördelningskriterierna gäller hur de möjliga straffen skall fördelas rättfärdigt över befolkningen.

Några förslag till urvalskriterier:

(1) *Mänsklig värdighet*: straffen får inte vara oförenliga med minimikrav på mänsklig värdighet. (Vad detta innebär kan specificeras i en mängd underkriterier. Jämför till exempel med det arbete som pågår i den europeiska människorättskommissionen.)

(2) *Minimalisering av mänskligt lidande*: straff (definierat som något ont, ett malum) skall göras så lätta som möjligt och helst undvikas helt. (I anknytning till Müller-Dietz 1973 skall jag hänvisa till detta kriterium som *ultima ratio*-kriteriet. Jfr också Schmidhäuser 1972, s. 44 och 47.)

(3) *Skydd av vitala intressen*: straffsystemet ordnas så att vitala intressen skyddas så effektivt som möjligt. (Här krävs specifikation av vilka intressen och vems intressen som skall skyddas effektivt.)

Det är tänkbart att *ultima ratio*-kriteriet (2) kan betraktas som ett underkriterium till mänsklig värdighet (1). Det är en fråga som jag lämnar öppen. *Ultima ratio*-kriteriet förefaller att vara så viktigt i straffteoretiska sammanhang att det förtjänar att framhållas särskilt; därav uppställningen ovan. Värdighets- och *ultima ratio*-kriterierna anger en ram inom vilken effektivitetstänkandet kan röra sig. Intresseskyddskriteriet begränsas alltså av värdighets- och *ultima ratio*-kriterierna. Men de begränsningarna är inte nog. Effektivitetstänkandet måste också åläggas begränsningar som har att göra med rättvisohänsyn. Det är sådana hänsynstaganden som fördelningskriterierna är avsedda att ta vara på.

Några förslag till fördelningskriterier:

(4) *Förutsägbarhet*: samhällsmedborgarna skall i hög grad kunna förutsäga straffsystemets reaktioner på olika sorters handlande.

(5) *Ansvar*: endast den som är ansvarig för en handling straffas.

(6) *Likhet*: lika fall skall behandlas lika i görligaste mån.

Fördelningskriterierna (4) - (6) är grovt och preliminärt formulerade.

Utgångsformuleringarna behöver preciseras och specificeras, i anknytning till analys av konkreta rättsfall, och avvägningsproblematiken behöver undersökas. Avvägningen mellan effektivitetskriteriet (3) och fördelningskriterierna (4) - (6) är ett crux för alla avskräckningsteorier om straff och kräver närmare analys, likaså i anknytning till konkreta rättsfall.

(ii) Människomodeller

Hoerster arbetar med en rationalistisk människomodell: den klassiska kalkylerande människan som väger för- och nackdelar med olika alternativ mot varandra (s. 273). Till yttermera visso arbetar han med en direkt avskräckningsmodell och förbiser möjligheten av indirekt avskräckning, det som i Uppsalatraditionen brukar kallas för straffets moralbildande och vanebildande effekter (se till exempel Aubert 1954). Preventionsteorin förutsätter enligt Hoerster bara att många människor i många sammanhang handlar rationellt i bemärkelsen att de fattar sina handlingsbeslut på grundval av en beräkning av följderna av olika handlingsalternativ (s. 274, not 4). Men människan är inte bara en ”blixtsnabb kalkyleringsmaskin”, för att använda Thorstein Veblens fras, och inte heller alltid styrd av rationella överväganden om olika alternativs nyttopotential. Vill man undvika att påföra människor onödigt besvär och lidande, behöver man insikter i hur människors beslutsfattande går till i olika slags situationer. En artikulerad kunskap på detta område kräver att de klassiska rationalistiska handlingsmodellerna kompletteras med andra modeller. Vissa utgångspunkter för ett sådant arbete kan man finna i den aktuella beslutsteoretiska och organisationsteoretiska litteraturen (Marchs och Simons satisfieringsmodell, Cohen-March-Olsens ”sophinksmodell” etc).

(iii) Empirisk kunskap

Var och en kan från sin egen erfarenhet bekräfta att straffhot ibland kan medverka till att man avstår från vissa handlingar, men bristen på systematiskt vetande på detta område framhävs ofta i litteraturen (se till exempel Aubert 1954, Andenæs 1952, Cottino 1973, Schmidhäuser 1972, Törnudd 1969). En rad undersökningar pekar på att graden av avskräckbarhet varierar med personliga och sociala förhållanden: "the social drinker" har en annan hållning till trafiklagstiftningen än "the problem drinker" (Ross 1973), avskräckningseffekten utfaller olika för den professionelle tjuven än för tillfällighetssnattaren (Cameron 1966), etc. Bristen på artikulerad, systematisk kunskap om straffhotets effekter kan till en del uppvägas av den praktiserande juristens insikter, den implicita färdighetskunskap som utgör en väsentlig del av hans kompetens som jurist. Men som både *ultima ratio*-kriteriet (2) och intresseskyddskriteriet (3) betonar, är det angeläget att framskaffa mer kontrollerbart vetande om vilka handlingar som är avskräckbara i vilka situationer. Detta kräver bland annat att det sociala rum, i vilket handlingarna utförs, analyseras, vilket för oss över till den sista komponenten i analysramen.

(iv) Samhällsmodeller

I den filosofiska strafflitteraturen finns det en stark tendens att analysera straffet isolerat utan att beakta dess sociala sammanhang. Mabbott påpekar helt riktigt att man kan dömas till straff men inte till straff plus arbetslöshet (Acton 1969, s. 52-53). Men eftersom straffinstitutionen inte fungerar i ett socialt vacuum, skulle det innebära en strutspolitik att begränsa sig till de analytiskt urskiljbara straffspecifika aspekterna på straff, om man vill klargöra de moraliska aspekterna på straffinstitutionen för sig själv och andra. Empiriska undersökningar av straffhotets och det verkställda straffets effekter kräver bland annat att modeller för sociala processer och sammanhang artikuleras. Jag skall strax återkomma med ett exempel (Cottinos modell för kriminaliseringsprocessen).

3. Viktimisering

Straff av oskyldiga betraktas ibland som en självmotsägelse (till exempel Benn 1958; jfr Hart 1968, s. 5-6). Man kan då i stället tala om ”kraff” (Ofstad 1970) eller ”telishment” (Rawls 1955) eller ”viktimisering” (Honderich 1971) för den straffliknande företeelse som en i någon bemärkelse oskyldig person kan utsättas för.

I den utilitaristiska moralfilosofin har man länge diskuterat om de allmänna nyttoprinciperna förhindrar det önskvärda skyddet av oskyldiga eller inte. Men eftersom alla tycks vara överens om att oskyldiga inte bör straffas, spelar den diskussionen en perifer roll för den som är mera intresserad av substantiella straffproblem än av de analysproblem som den utilitaristiska ansatsen medför. En stor del av den moralfilosofiska debatten om straff och viktimisering mister sitt intresse för den som inte kan eller vill inlemma sig i den utilitaristiska analystraditionen.

När Hoerster kommer in på viktimiseringsproblematiken i sin uppsats, tar han upp de två fall av uppenbar viktimisering som brukar behandlas i den utilitaristiska traditionen. Det ena fallet gäller lagstiftning som tillåter ”bestraffning” av uppenbart oskyldiga personer, vilket strider mot rimliga tolkningar av ansvarskriteriet och eventuellt också mot de andra fördelningskriterierna, förutsägbarhet och likhet. Det andra fallet gäller domstolars eventuella rätt att i vissa situationer ”straffa” personer som de vet är uppenbart oskyldiga. Situationen kan till exempel vara den att allmänheten tror att viktimiseringsoffret är den skyldige och viktimiseringen har hälsosamma effekter för den allmänna laglydnaden. Hoerster behandlar det fallet med hänvisning till domarens skyldighet att följa lagen – det faller utanför domarens kompetensområde att bestraffa rättsligt ostraffbara handlingar och likaså att undvika att bestraffa rättsligt ostraffbara handlingar (s. 274). (Jämför Feuerbachs sentens *nulla poena, nullum crimen sine lege* – inget straff, inget brott utan lag.) Domarens skyldighet att följa lagen kan i sin tur legitimeras med hänvisning till fördelningskriterierna. Hoerster pekar själv på rättssäkerheten som ett nödvändigt villkor för att avskräckningsshotet skall kunna få avsedd verkan (s. 275).

Men det är möjligt att det förekommer mera subtila former av viktimisering än dessa fall av uppenbar orättfärdighet. Ett sådant fall som möjligen kan innebära ett slags viktimisering föreligger när domstolar utnyttjar strafflatituder med hänsyn till den allmänna laglydnaden (1). Ett annat möjligt fall föreligger när individer som är mer eller mindre socialt predisponerade för vissa handlingar straffas för dem (2).

(1) Andenæs 1970 behandlar ett fall av den första typen: några ungdomar i London dömdes till fyra års fängelse för att ha deltagit i rasupplopp, en förseelse som tidigare bestraffats med upp till tre månaders fängelse. Andenæs kommenterar att en sådan dom ”känns etiskt problematisk”: ”Det er et moment av tilbakevirkning i en slik dom... Resultatet harmonerer heller ikke godt med idealet om likhet for loven” (s. 176-177). Ett sådant fall strider visserligen inte direkt mot förutsägbarhets- och likhetskriterierna ovan, men det uppfyller heller inte kraven på förutsägbarhet och likhet i någon särskilt hög grad. Det är ett moment som talar mot den domstolspraxis som detta fall illustrerar. Men framför allt kan man appellera till urvalskriterierna ”skydd av vitala intressen” och ”minimalisering av mänskligt lidande” ovan. Det förefaller troligt att man skulle ha kunnat vidta andra åtgärder än viktimisering för att nå de önskade effekterna i ett fall som detta. Det framgår för övrigt inte av Andenæs redogörelse i vilken mån som den oväntat hårda domen faktiskt fick de avsedda effekterna.

Andenæs tar också upp frågan om det låter sig försvara att domaren pålägger extra stränga straff med hänsyn till att ett fall fått eller troligen kommer att få stor publicitet (s. 178). Han tycks vara beredd att acceptera en sådan praxis ”inom mycket snäva gränser”, dock utan att dessa gränser antyds. Redan det första fallet är stötande för min rättskänsla därför att det bryter mot några av straffkriterierna i högre eller mindre grad. Att införa ett publicitetskriterium bland straffkriterierna strider klart mot min rättsuppfattning. Förutsägbarhetskriteriet och likhetskriteriet tillsammans med *ultima ratio*-kriteriet talar enligt min mening för att man bör söka efter andra medel att skydda de intressen det gäller.

(2) Det andra fallet av möjlig viktimisering problematiserar främst ansvarskriteriet. Det generella problemet gäller här möjligheten att skipa rättvisa i situationer med innebyggda sociala olikheter, där olika individer har olika stora möjligheter att immunisera sig mot rättssystemet. Cottino 1973 framhåller att problemet om straffets avskräckande effekter inte kan diskuteras abstrakt utan måste ses i relation till den samhällstyp inom vilken den sociala kontrollen äger rum (s. 40). Han sammanfattar sin genomgång av relevanta sociala olikheter i form av ett schema över hinder på kriminaliseringens väg:

BETEENDE ▼

▼ Norm saknas

▼ Normen är ineffektiv

▼ Privacy

▼ Selektiv social kontroll

▼ Offrets komplicitet

▼ Rättsväsendets dysfunktioner

▼ Domstolarnas differentiella behandling

BROTT ▼

Makten att influera den rättsliga normbildningen är ojämnt fördelad i samhället liksom möjligheterna att undandra sig social kontroll och möjligheterna att utnyttja rättsväsendets dysfunktioner genom att dra ut på rättsproceduren etc. Med makt- och statusolikheter följer olika stora möjligheter att immunisera sig mot rättsväsendet. Det i detta sammanhang mest intressanta resultatet av den ojämna resursfördelningen är att avskräkningsmöjligheterna kommer att variera starkt för olika individer och grupper beroende på deras sociala situation. En individ kan till exempel befinna sig i ett så trängt läge att ett eventuellt straffhot överhuvud taget inte får någon inverkan på hans agerande. (Jämför Leonard & Weber 1970 om de amerikanska bilförsäljarnas situation – ”påtvungna brott i kriminogena miljöer”. Se Cottino 1973, s. 57 och 124.)

För att *ultima ratio*- och intresseskyddskriterierna skall kunna uppfyllas i rimlig utsträckning i ett samhälle som utmärks av stora makt- och statusolikheter krävs det

uppenbarligen tämligen detaljerade kunskaper om de berörda parternas resurssituationer. När det gäller fördelningskriterierna (framför allt ansvars- och likhetskriterierna), krävs det inte bara empiriska kunskaper om de involverade individernas resurser. Frågan om avskräckningsstraff i vår typ av samhälle innebär viktimisering av oskyldiga individer leder fram till ett grundläggande problem av normativt-analytisk art: i vilken utsträckning kan rättfärdighetsnormer som likhet och ansvar förverkligas i samhällen med stora makt- och statusolikheter?

Litteraturhänvisningar

H.B. Acton, red., *The Philosophy of Punishment*, London 1969.

J. Andenæs, "General Prevention – Illusion or Reality?", *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, Vol. 43, s. 176-198; omtryckt i Grupp 1971, s. 138-162.

J. Andenæs, "Almenprevensjonen – illusjon eller realitet?", i Andenæs, Bratholm & Christie, *Kriminalitet og samfunn*, 2:a upplagan, Oslo 1970.

V. Aubert, *Om straffens sosiale funksjon*, Oslo 1954.

V. Aubert, "Allmänpreventionen – teori eller ideologi", i N. Åkerman, utg., *Kontroll av individen*, 1973.

S.L. Benn, "An Approach to the Problems of Punishment", *Philosophy* 1958.

M.O. Cameron, *The Booster and the Snitch*, New York 1966.

F.J.O. Coddington, "Problems of Punishment", *Proceedings of the Aristotelian Society*; omtryckt i Grupp 1971, s. 333-353.

A. Cottino, A., *Slavmarknad – eller om lagens effektivitet*, Umeå 1973.

S.E. Grupp, red., *Theories of Punishment*, London 1971.

H.L.A. Hart, "Prolegomenon to the Principles of Punishment", *Punishment and Responsibility*, s. 1 –27, Oxford 1968.

N. Hoerster, "Zur Generalprävention als dem Zweck staatlichen Strafens", *Goldammer's Archiv für Strafrecht*, Vol. 1970, s. 272-281.

T. Honderich, *Punishment, The Supposed Justifications*, Penguin 1970.

W. Leonard & G. Weber, "Automakers and Autodealers: A Study of Criminogenic Market Forces", *Law & Society Review*, Vol. 4, s. 407-424.

J.D. Mabbott, "Punishment", *Mind*, Vol. XLVIII; omtryckt i Acton 1969, s. 39-54.

H. Müller-Dietz, *Strafe and Tat*, Frankfurt 1973.

J. Rawls, "Two Concepts of Rules", *The Philosophical Review*, s. 4-13.

H.L. Ross, *Law, Science and Accidents: The British Road Safety Act of 1967*. Research Contributions of The American Bar Foundation, 1973, No. 1.

C. Roxin, "Sinn and Grenzen staatlicher Strafe", *Juristische Schulung*, 6. Jahrgang, s. 377-387.

E. Schmidhäuser, *Einführung in der Strafrecht*, Hamburg 1972.

P. Törnudd, ”Med hänsyn till den allmänna laglydnaden ...”, i H. Nestius, red.,
Behandling som straff, 1969.

– En mera utförlig version av ”Avskräckningens moral” finns på internet: *The Ethics of Deterrence. A Study in the Philosophy of Punishment*. Den kan laddas ned från <http://www.torenordenstam.se/Artiklar/>.

OM TEXTERNA

Några av texterna i boken har tidigare publicerats på andra språk och kommer här på svenska för första gången. Några har tidigare publicerats på svenska och återges här i mer eller mindre lätt förändrad form.

Utgångspunkten för de inledande betraktelserna är en artikel om moral som jag en gång skrev för *Pax Leksikon* (Oslo 1980).

Texten om experter på moral bygger på ett av mina bidrag till A.W. Falkenberg och T. Nordenstam, *Etikk i næringslivet* (Oslo 1998).

Konventionell moral och kritisk etik bygger bland annat på "Om moralsk sikkerhet" i *Norsk filosofisk tidsskrift* 1987.

Etik och praktisk kunskap är en ny text.

Det deduktiva idealet är det äldsta inslaget i boken – på engelska i *Sudanese Ethics* 1968, på polska 1975 och på arabiska 1996. Alla versionerna finns på internet: <http://www.torenordenstam.se/bocker/index.html>

Konsekvensetikens remarkabla töjbarhet var mitt bidrag till den av Trygve Carlsson redigerade boken *Odling för tanken* (1993).

Kant och utilitaristerna publicerades på engelska i tidskriften *Ethical Perspectives* 2001.

Från "är" till "bör"? har tidigare publicerats på tyska, engelska och kinesiska. Texterna finns tillgängliga här: <http://www.torenordenstam.se/Artiklar/>. En mera utförlig version är boken *Fra "er" til "bør"? Etiske grunnlagsproblemer i et pragmatisk perspektiv*, Oslo 1984.

Förståelse och förändring och *Expertens engagemang* bygger på ett par av mina bidrag till Bo Göranson, red., *Ideologi och systemutveckling* (1976, 1978).

Två oförenliga traditioner har tidigare tryckts i Bo Göranson, red., *Datautvecklingens filosofi* (1984).

Avskräckningens moral härstammar från en period som gästforskare på den rättsvetenskapliga fakulteten vid universitetet i Saarbrücken. På svenska i B. Belfrage & L. Stille, red., *Filosofi och rättsvetenskap* (1975). På tyska i D. Papenfuss & J. Söring, red., *Transzendenz und Immanenz* (Stuttgart 1977).

BILDEN PÅ FRAMSIDAN

är från Andreas Nordenstams video *monobulber*.

<http://www.youtube.com/watch?v=7qxyMokeHIU>